Девід Саттер

МЕНШЕ ЗНАЄШ, КРАЩЕ СПИШ

Шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина і Путіна

Переклад з англійської Наталії Комарової

Девід Саттер

THE LESS YOU KNOW THE BETTER YOU SLEEP

Russia's Road to Terror and Dictatorship under Yeltsin and Putin

YALE UNIVERSITY PRESS

УДК 821.111(73):947.0«19/20»

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

С 214 **Саттер Девід. Менше знаєш, краще спиш.** Шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина і Путіна. Пер. з англ. Наталії Комарової. – К.: Дух і Літера, 2016. – 200 с. ISBN 978-966-378-465-6 .

Ця книга – це новітня історія Росії, історія сконцентрована і надзвичайно повчальна. Девід Саттер пропонує свої відповіді на ті питання, які турбують зараз українців. Чи росіяни хороші, а Путін поганий? Путін поганий, а російські ліберали хороші? Росія – потужна країна Сходу чи клептократична імперія, яка загниває? Саттер не теоретично розмірковує над цими питаннями, а пише про країну, яку глибоко знає та відчуває, з якою прожив власне журналістське життя.

Видання книги стало можливим за підтримки Фонду Видавницьких Проектів для Центральної та Східної Європи (СЕЕВР), Амстердам, та телеканалу "Еспресо.TV".

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Відповідальна за випуск книги: *Анастасія Негруцька*
Науковий редактор: *Андрій Павлишин*
Літературний редактор: *Оксана Пашко*
Коректор: *Наталія Резнік*
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

ISBN 978-966-378-465-6

© 2016 by David Satter
Originally published by Yale University Press
© Дух і Літера, 2016

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Девід Саттер – публіцист яскравий, іронічний і легендарний. В радянські часи західні журналісти приїжджали час від часу у Радянський Союз і під наглядом псевдо-журналістів з АПН та інших філій КДБ записували інтерв'ю із спеціально відібраними для них співрозмовниками. Девід багато років жив у Москві, він вільно володіє російською. Це дозволило йому, на відміну від інших, справді розуміти та описувати радянську дійсність, товаришувати з дисидентами, намагатися допомогти людям, які мали сміливість боротися з тоталітаризмом в часи, коли це здавалося абсолютно не перспективним.

Ми познайомились з Девідом під час Революції гідності і я запросив його дати інтерв'ю для телеканалу «Еспресо», який тоді лише народився. Я був свідком його жалю, коли російська влада оголосила його персоною non-grata та відмовилася видати візу. Тому що Девід дуже любить Росію. Він не сприймає будь-яких утисків демократії, приниження людської гідності та знецінення людського життя. Саттер є одним з найбільших критиків не лише путінського режиму, а й клептократії Єльцина і радянського тоталітаризму, сталінської диктатури. Більшість його журналістської кар'єри пов'язана з викриттям «ват» російської влади і російського суспільства. Але викриття ці завжди пишуться не з ненавистю, а з любов'ю та співчуттям. Його предки походять з Чорнобиля. Девід часто любить згадувати про це і каже, що почувається в Україні, як вдома. Можливо тому, останній розділ цієї книжки присвячується Україні. Але він не про Україну. А про злочини та агресію росіян під час та після останньої революції. Саттер згадує, що Путін, прийшовши до влади, в першій же своїй промові наголосив, що турбуватиметься про росіян, які живуть за межами його країни. Уже тоді це мало багатьох насторожити і злякати.

розстріл школярів у Беслані. Але найстрашніше не в тому, що російська влада не цінує людського життя, а в тому, що російське суспільство після цих злочинів ще більше підтримує таку владу. І в цьому теж відмінність між росіянами та українцями, які здатні були під час Майдану мільйонами виходити на вулиці після побиття студентів, нападів та викрадень громадських активістів, спроб силою зупинити мирний протест. Звичайно, Девід Саттер мріє, щоб і в Росії нарешті народилось демократичне європейське суспільство. І тут значна роль відводиться нам, українцям. Наш успіх повинен стати прикладом для росіян. Саттер критикує російську опозицію за нерозуміння діагнозу їхнього суспільства. Він пише: «*Російська опозиція охоче критикує корупцію. Але корупція є лише одним із симптомів глибшої хвороби – нехтування цінністю окремої людини заради гаданих потреб держави. Боротьба з корупцією без урахування цього засадничого принципу ризикує завершитися усуненням однієї групи корумпованих керівників і заміною їх іншою групою – такою самою чи ще гіршою...*». Читаєш таке про Росію і мимоволі думаєш ніби про нас, українців, написано.

Уже після мого знайомства з Девідом я прочитав про його пригоди в Радянському Союзі в книжці Олександра Подрабінека «Дисиденти». Серед людей, про яких пише відомий дисидент, правозахисник і журналіст, - Андрій Сахаров, В'ячеслав Чорновіл, Мирослав Маринович. Подрабінек описує щиру і чесну боротьбу та самопожертву радянських дисидентів, серед яких було багато українців. Один з цього покоління – Девід Саттер. Він чесно розповідав світові про злочини радянської імперії. Завдяки його розповідям декілька камінців з фундаменту цієї імперії було вибито. В книжці, які Ви зараз читатимете, Девід чесно і глибоко описує природу режиму, падіння якого принесе мир багатьом народам і дозволить нарешті народитися ще одній цивілізованій європейській нації.

Микола Княжицький ,
Народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності, засновник телеканалу «Еспресо»

Здолавши півпуті життя земного,
я раптом опинився в темній хащі,
бо втратив правоту шляху прямого.
О, як повім про ті місця пропащі,
бо дебр така постала непроглядна ,
що й згадку страх не полиша нізащо!
Страшніш од неї смерть лише всевладна;
але й добро там довелося стріти,
тому про все я оповім докладно.

Данте Аліг'єрі, *Пекло*
(*пер. Максима Стріхи*)

ПЕРЕДМОВА

23 грудня 2013 року мені повідомили, що російське МЗС нарешті дозволило видати мені візу й надало номер листа-підтвердження. Я тоді жив в орендованій квартирі в Києві, на вулицях якого розгорталася революція, і писав щоденник для радіо «Свобода» та інші тексти про ті надзвичайні події, які водночас надавали одному народу свободу й штовхали світ до нової кризи.

Попри всю винятковість подій в Україні, я дуже прагнув завершення бюрократичних процедур у Росії. Я чекав на російську візу вже три тижні і хотів повернутися до Москви, де сподівався осісти принаймні на кілька років після того, як мав лише короткотермінові відрядження зі Сполучених Штатів. Після отримання звістки про дозвіл мені залишалося тільки піти до російського консульства й повідомити номер листа-підтвердження разом із заявою та фотографією.

Напередодні Різдва я прийшов до консульства, його співробітники провели мене до консула, який тепло привітав мене й попросив зачекати, поки він знайде лист-підтвердження. За півтори години він повернувся й сказав, що знайшов номер листа у журналі консульства, але самого документа там немає. На моє прохання він ще двічі пошукав листа, але марно. Тоді я запитав його:

тиру. Єдина велика моя стаття про Росію стосувалася знищення Єльциним російського парламенту двадцять років тому, в 1993-му році. І все ж такимоє вигнання не було цілковитою несподіванкою. Як написав у газеті «The Moscow Times» Віктор Давидов, дивним було не моє вигнання, а «те, що воно не відбулося набагато раніше»[1].

Коли в 1976 році я вперше почав працювати в Росії кореспондентом лондонської газети «Financial Times», я швидко усвідомив, що Росія – це якийсь інший світ, і зрозуміти його можна, лише вивчаючи подробиці життя окремих росіян. Ці мої спроби осмислення долі Росії завершилися моїм вигнанням з країни 1979 року за «хуліганство». Уникнути цього мені вдалося завдяки тому, що британський і американський уряди пообіцяли вислати у відповідь радянських кореспондентів, тож я залишався в СРСР до 1982 року, а потім поїхав писати свою першу книжку «Доба безумства»: занепад і крах Радянського Союзу». Саме її було покладено в основу фільму, показаного напередодні Різдва на Майдані.

У 1980-х роках мені відмовляли у радянських візах, і потрапити до країни в рамках репортерського відрядження мені вдалося лише двічі, і знов після погрози Госдепартаменту США застосувати такі самі заходи проти радянських кореспондентів, якщо мене не пустять до СРСР. У 1990 році, коли вже йшла «перебудова», я надалі залишався в «чорному списку», я був, мабуть, останнім журналістом, з якого все ще не зняли заборону на роботу. У разі її подовження часопис «Reader's Digest», для якого я писав статті про Росію, погрожував скасувати плани щодо свого російськомовного видання. Радянські органи влади заохочували західні інституції працювати в Москві, тож, зіткнувшись із ультиматумом часопису, вони вирішили поступитися.

Впродовж наступних двох десятиліть я вільно подорожував Росією, написавши в підсумку дві книжки та сотні статей. У 1999 році, після того як у Росії було висаджено в повітря чотири жит-

[1] V. Davidoff, "David Satter, the Kremlin's Bete Noire", *The Moscow Times*, January 20, 2014.

Успішність Валдайських зустрічей віддзеркалювали заголовки статей на кшталт вміщеної на сайті Бі-Бі-Сі 20 вересня 2013 року, на десяту річницю форуму: «Путін блискуче картає Захід на Валдайському саміті»[3]. У цьому матеріалі описується, як Путін у своїй вступній промові розкритикував Захід за втрату зв'язку з християнством. Лілія Шевцова у книжці «Самотня держава» цитує британського науковця Річарда Сакву, який сказав, що не брав би участі у Валдайському форумі, якби це було просто «промиванням мізків». Натомість його учасники, за словами Сакви, «відчули еволюцію цієї країни, її впевненість у собі, її консолідацію»[4], що й підтвердило ефективність процесу промивання мізків.

Проте здатність Росії маніпулювати думкою іноземців була обмежена зовнішніми обставинами. У грудні 2013 року, коли я чекав на поновлення моєї російської візи, криза в Україні сплутала всі карти. Машкара лібералізму успішно вводила світ в оману щодо справжнього характеру російського режиму, але якщо цей режим відчував пряму загрозу, як у випадку з подіями в Україні, йому доводилося вдаватися до кроків, які руйнували цю ілюзію.

Своїм багаторічним перебуванням у Москві я завдячував бажанню цього режиму зберегти обличчя. Російським посадовцям подобалося підкреслювати, що з часів «холодної війни» жоден американський журналіст не був висланий із країни. Однак із початком української кризи представники влади вочевидь вирішили, що моє перебування в Москві – це розкіш, якої вони більше не можуть собі дозволити.

Насправді зрозуміти Росію дуже легко, але для цього треба навчитися одної дуже важкої речі – вірити в неймовірне. Західні люди ніяковіють, бо підходять до цієї країни із західними критеріями, не усвідомлюючи, що Росія – це світ, який ґрунтується на

---

[3] Kendall B. «Russia's Putin shines at Valdai summit as he castigates West», *www.bbc.co.uk.*, September 20, 2013, http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-24170137.

[4] L. Shevtsova, Lonely Power: *Why Russia Has Failed to Become the West and the West is Weary of Russia*, Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2010, 102.

1. ВИБУХИ В ЖИТЛОВИХ БУДИНКАХ, 1999 РІК

Влітку 1999 року, коли доба Бориса Єльцина наближалася до завершення, ті, хто перебував на верхівці влади в Росії, відчували страх за свою свободу й навіть життя. Попри наявність ознак одужання економіки, більшість громадян продовжували жити в бідності й місяцями чекати на зарплатню. Оточення Єльцина відчувало дедалі більшу відособленість від народу і зростаючу ненависть через свою роль у пограбуванні країни. За інформацією тих росіян і представників Заходу, хто мав доступ до кремлівського керівництва, головні члени «сім'ї» Єльцина – Тетяна Дьяченко, донька президента, Борис Березовський, її довірений радник і найбагатша людина країни, та Валентин Юмашев, член Ради Безпеки та майбутній чоловік Дьяченко, – жили в страху перед жорстокою розплатою. Багато хто був переконаний, що вони ніколи не поступляться владою.

Однак за дванадцять днів – з 4 по 16 вересня – все змінилося. У Москві, Буйнакську та Волгодонську було підірвано чотири житлових будинки, і всі запеклі дискусії довкола корупції та приватизації, що точилися в країні, були раптом забуті. Вісім років пострадянської історії Росії спресувалися в шокуючі картини людських тіл, витягнутих із-під уламків підірваних будинків.

Щойно призначений на посаду прем'єр-міністра Володимир Путін досконало сформулював жагу помсти, що панувала в країні. Двадцять четвертого вересня він сказав: «Ми переслідуватимемо терористів скрізь. Якщо в аеропорту – то в аеропорту, а якщо,

спалахнула народна революція. Питання підривів житлових будинків ніколи не зникало цілком із порядку денного в Росії, а тепер чутки стали голоснішими. У нових умовах влада не збиралася дозволяти вільно дискутувати на цю тему.

Єльцинська Росія навесні 1999 року була державою, враженою зубожінням і криміналізацією, і ніхто не міг бути впевненим у тому, що призначені на червень 2000 року президентські вибори відбудуться. Рейтинги Єльцина і його новопризначеного прем'єр-міністра та найімовірнішого наступника Володимира Путіна дорівнювали 2 відсоткам[9]. Було майже неможливо уявити, що хтось пов'язаний із Єльциним зможе перемогти на вільних виборах. Дехто навіть побоювався, що Єльцин знайде привід для оголошення надзвичайного стану і вибори не відбудуться.

6 червня 2000 року Ян Блумгрен, московський кореспондент шведської газети *Svenska Dagbladet*, повідомив, що одне угруповання в Кремлі серйозно обмірковує «терористичні вибухи бомб, в яких можна було б звинуватити чеченців»[10]. У випуску газети «Московская правда» за 22 червня військовий журналіст Олександр Жилін з посиланням на «надійні джерела в Кремлі» написав, що особи, близькі до Дьяченко, планують використати теракти для дискредитації мера Москви Юрія Лужкова, який виявився одним із найсерйозніших політичних опонентів Єльцина. План мав назву «Буря в Москві» й передбачав напади на штаб-квартири ФСБ та МВС, на Раду Федерації, викрадення людей чеченськими повстанцями з метою подальшого викупу і війну між кримінальними бандами. Все це мало створити враження, нібито Лужков втратив контроль над містом[11]. Також у червні Росія почала нарощування військової присутності на кордоні з Чечнею. До регіону було перекинуто чималу кількість артилерії та авіації, а на початку липня – системи залпового вогню, здатні знищувати

---

[9] I.Jeffries, *The New Russia: A Handbook of Economic and Political Developments*, New York: Routledge, 2002, 31.

[10] P.Cockburn, "Russia planned Chechen war before bombings", *The Independent*, January 29, 2000.

[11] Dunlop, *The Moscow Bombings*, 20–22.

йому ніхто не відповідав. За кілька днів ця лінія взагалі вийшла з ладу[15].

Після відступу повстанців російська армія кілька днів бомбардувала Ботліхський район, а потім розпочала каральну операцію проти Карамахі-Чабанмахі – анклаву, який за рік до того з офіційного дозволу проголосив дотримання шаріату. Російські війська оточили села та завдали ракетно-бомбових ударів, убивши таким чином до тисячі цивільних[16]. Між ботліхськими подіями та операцією в Карамахі-Чабанмахі, розташованими в іншій частині Дагестану, не було очевидного зв'язку.

У відповідь на бомбардування Карамахі-Чабанмахі 4 вересня військо Басаєва знову ввійшло до Дагестану, після чого бої тривали майже три тижні. Підриви житлових будинків сталися в той час, коли ці бої ще продовжувалися. Такий збіг у часі створював враження, що вибухи були помстою за напади російських військових на ісламських бунтівників у Дагестані.

Вторгнення до Дагестану російський уряд витлумачив як ознаку того, що чеченці хочуть захопити весь Північний Кавказ. Однак у серпні тижневик «Версия» опублікував матеріал, який вказував на те, що вторгнення Басаєва в Дагестан було організовано за участю Росії. За даними тижневика, Олександр Волошин, глава президентської адміністрації, зустрічався з Басаєвим 4 липня в містечку Больє-сюр-Мер, між Ніццою та Монако, на віллі міжнародного торговця зброєю Аднана Хашоггі. Ця інформація надійшла нібито від одного джерела у французькій розвідці. А 13 та 14 вересня газета «Московский комсомолец» частково опублікувала розшифровку дружньої бесіди між чоловіком із голосом, схожим на голос Бориса Березовського, радника доньки Єльцина, та Мовладі Удуговим – неофіційним представником радикальної чеченської опозиції, до якої належали Басаєв і Хаттаб. У цій розмові вони нібито обговорювали переказ грошей радикалам[17].

---

[15] Akhmadov, Lanskoy, 157.

[16] Там само, 159.

[17] Батумский А. Сговор // *Версия*. – 1999. – 3 августа.

мешкали родини військовослужбовців 136-ї мотострілецької бригади. Це сталося, коли більшість людей були вдома і дивилися по телевізору футбольний матч Франція – Україна, тож десятки з них було поховано під руїнами. 64 людини загинуло, понад 100 було травмовано.

Пізніше стало відомо, що втрати могли бути набагато більшими. За кілька годин після першого вибуху в Буйнакську у вантажівці ЗІЛ-130 поблизу військового шпиталю було виявлено другу бомбу. Сапери зупинили її годинниковий механізм за 12 хвилин до вибуху. У вантажівці було знайдено 2 706 кілограми вибухівки – достатньо, аби висадити в повітря центральну частину міста.

Події в Буйнакську, хоч і серйозні, не приголомшили росіян, бо жертвами стали дагестанці, а Дагестан вважався воєнною зоною. Однак 9 вересня терористи завдали нового удару – цього разу в Москві. Після опівночі вибухнула бомба, закладена в підвалі будинку по вул. Гур'янова, 19, у робітничому районі на південному сході міста. Центральна секція будівлі була зруйнована, ліва та права сходові клітки залишилися стирчати по обидва боки провалля. Під руїнами кілька годин вирував вогонь. «Там внизу якесь пекло, – сказав один із рятувальників. – Навіть якби люди вижили після вибуху, вони згоріли живцем»[19]. У результаті вибуху 100 осіб загинуло і 690 було травмовано[20]. Російські посадовці звинуватили в підриві будинку чеченських терористів, які прагнули помститися за свою «поразку» в Дагестані. Московська ФСБ оголосила про виявлення на речах, вилучених на місці вибуху, слідів тротилу та гексогена – потужної військової вибухівки.

За чотири дні, 13 вересня, вибух на Каширському шосе, 6, у Москві зрівняв із землею дев'ятиповерховий цегляний житловий будинок, перетворивши його на купу сміття. На довершення жаху вибух стався о п'ятій годині ранку, коли майже всі мешканці спали. Того ранку москвичі прокидалися під телевізійні кадри

---

[19] O. Yablokova, S.Saradzhyan, L.Kor, "Apartment Block Explodes, Dozens Dead", *The Moscow Times*, September 10, 1999.

[20] Dunlop, *The Moscow Bombings*, 78.

в Рязані – місті, що знаходиться в 120 км на південний схід від Москви. Він помітив білу «Ладу», припарковану перед будинком № 14/16 по вул. Новоселів, на задньому сидінні якої сидів чоловік. Останні дві цифри на номерах машини були прикриті папірцями з написаною на них цифрою «62» – кодом Рязані. Картофельников піднявся до своєї квартири й зателефонував до міліції. Його донька Юлія, 23-річний медик-інтерн, вийшла на балкон і побачила, як із підвалу будинку вийшов чоловік, подивився на свій годинник і сів у машину, де на нього чекали дві особи. Тим часом ще один мешканець будинку, Володимир Васильєв, повертаючись додому, теж помітив цю машину. Папірець із цифрою «62» на її задньому номері встиг відпасти, тож тепер передній і задній номери не збігалися. Васильєв теж зателефонував до міліції.

Коли міліціянти прибули, Юлія наполягла, аби вони перевірили підвал. Той використовувався місцевими безхатченками як вбиральня, тож міліціянти не хотіли туди йти, але зрештою погодилися, спустилися східцями й негайно вибігли назад, волаючи: «Там бомба!». У будинку запанував безлад. Міліція почала обходити квартири, наказуючи мешканцям залишити будинок. Ті виймали немовлят з колисок, хапали документи й поспіхом натягували верхній одяг. Надто хворі чи слабкі, аби вийти самостійно, залишалися вдома.

Стоячи на вулиці, мешканці дивилися, як міліціянти, включно з Юрієм Ткаченком, керівником загону саперів, входять до підвалу. У підвалі Ткаченко знешкодив вибуховий пристрій із годинниковим механізмом, а потім перевірив три мішки з білою кристалічною речовиною за допомогою газового аналізатора. Аналізатор показав наявність у мішках гексогена – тієї самої речовини, що використовувалася під час попередніх підривів житлових будинків. Тепер не було сумнівів, що хтось збирався висадити в повітря і цей будинок.

Мішки витягли з підвалу опів на другу ночі, і агенти ФСБ вивезли їх геть. Але вони забули забрати із собою високопрофесійний військовий детонатор, який залишився в руках саперів, наступного дня вони його сфотографували.

припущення, що винуватцями й чотирьох попередніх вибухів були не чеченці, а ФСБ. Проте суспільство не виявило якоїсь організованої реакції, і на другий день після знаходження бомби у Рязані російська авіація почала бомбардувати грозненський аеропорт, а 1 жовтня російські війська перетнули кордон Чечні, розпочавши другу Чеченську війну.

Свого часу саме обурення «підступним нападом» Гітлера на Радянський Союз допомогло радянському народу мобілізуватися в перші дні Великої Вітчизняної війни, відтоді цей напад залишався в свідомості російського народу певною моделлю поведінки. Підриви житлових будинків було організовано за аналогічною моделлю. Більшість росіян вважало, що чеченці принесли російському народові війну й тепер мали за це заплатити. Рязанський епізод, хоч і тривожний, був забутий у вирі швидкого розвитку наступних подій.

За п'ять років до описаних подій перша Чеченська війна почалася зі знищення російських військ, які на танках потрапили в пастку на вузьких вулицях Грозного в ніч на новий 1995 рік. Цього разу вторгнення до Чечні здійснювалося методично й нібито успішно, внаслідок чого популярність Путіна стрімко зростала. Якщо в серпні лише 2 % населення бажали бачити його президентом, а у вересні – 4 %, то в жовтні ця цифра зросла до 21 %, а в листопаді – вже до 45 %, набагато перевищивши рейтинги решти кандидатів[25]. Тепер було ясно, що запроваджувати надзвичайний стан і відкладати вибори не доведеться. Путін був здатний виграти вибори самостійно, за допомогою нової війни.

Російська армія легко просувалася долинами Чечні аж до Терека. Там вона зупинилася й звідти завдавала ударів по інших частинах Чечні. У грудні війська перетнули Терек, оточили Грозний і почали його масований обстріл, після якого місто стало схожим на місячний краєвид.

На початку листопада я знову зустрівся з політтехнологом, який попереджував мене про масштабну провокацію в Москві, й

[25] T.J. Colton, M.McFaul, Popular Choice and Managed Democracy: The Russian Elections of 1999 and 2000, Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2003, 173; цит. в: Dunlop, The Moscow Bombings, 81.

Я був майже впевнений, що інформація, надана моїм приятелем, походить від нелояльно налаштованих співробітників служб безпеки, і спитав його, чи можу я поговорити з його інформаторами. Він пообіцяв організувати мені зустріч із ними. Наступного дня мені зателефонували, і я домовився зустрітися з двома чоловіками біля Большого театру о 18-й годині.

Обом було за тридцять. Ми пішли до розташованого поблизу універмагу, де ескалатором піднялися на останній поверх. Потім спустилися сходами нижче, на майданчик, з якого відкривався вид на площу. Вже стемніло, колони театру були ілюміновані, а на площі горіли ліхтарі. Йшов дощик.

Чоловіки сказали, що зустрічаються зі мною через повагу до мого приятеля. І підтвердили, що в підривах житлових будинків справді є щось дивне.

Під час розмови я нічого не записував, покладаючись на свою пам'ять. Ззовні ми виглядали як троє приятелів, що просто розмовляють між собою, і все ж таки я весь час озирався – чи не з'явився якийсь сторонній спостерігач. Мої співбесідники доповнили деталями інформацію, надану моїм знайомим. Вони назвали безглуздою ідею про здійснення цих підривів чеченськими терористами. Усі чотири вибухи мали однаковий «почерк», про що свідчили характер руйнувань, спосіб обрушення бетонних панелей будівель і масштаби вибухів. Вибухівкою в кожному випадку слугував гексоген, і всі чотири бомби були запрограмовані на нічний час, аби забезпечити максимальну кількість жертв.

Аби все це виконати, чеченським терористам знадобилося б здійснити велику логістичну операцію. Їм треба було протягом двох тижнів підготувати дев'ять вибухів (чотири з них відбулися, а ще п'яти російська влада нібито запобігла) у дуже віддалених одне від одного містах. Крім того, це довелося б робити в той час, коли чеченські ісламісти – пріоритетні підозрювані – вели бої з російськими військами в Дагестані, а офіційна чеченська влада готувалася до російського вторгнення. За цих обставин чеченці не змогли б отримати доступу до тон гексогена із заводу в Пермській області, що суворо охоронявся силами ФСБ.

Тридцятого вересня генерал Олександр Лебедь, який балотувався в президенти 1996 року, сказав в інтерв'ю французькій газеті «Le Figaro», що він фактично впевнений у тому, що за підривами житлових будинків стоїть сім'я Єльцина. «Будь-який чеченський командир, що прагне помститися, почав би з підриву російських генералів. Він завдав би удару по будівлях МВС чи ФСБ, по складах зброї чи атомних електростанціях. Він не обрав би мішенню простих і безневинних людей. Було поставлено мету – почати масовий терор». Лебедя спитали, як далеко може піти кремлівський клан? «Вони готові на все, щоб утримати владу, – відповів він. – Усі засоби годяться»[26].

На початок жовтня я почув уже досить, аби викласти свої підозри в статті, яку назвав «Анатомія бійні». Після розпаду СРСР я втратив контакти з редакціями російських газет і відновив ці зв'язки лише частково. Я був непевний, чи захоче хтось опублікувати статтю, в якій є натяк на те, що головний кандидат у президенти Росії – терорист. Але в той час я встановив контакт із газетою «The Washington Times», яка за Клінтона мала багато читачів у Вашингтоні завдяки своїй опозиційності. Свою статтю я вирішив надіслати туди.

А ще я збирався до Красноярська, де в 1990-х роках відбувалися криваві сутички за контроль над алюмінієвою промисловістю, під час яких було вбито десятки людей. А потім була запланована подорож автівкою з Красноярська до Саянська – п'ять годин шляхом, який пролягав засніженою тайгою, де машини легко зупиняли, а люди подекуди безслідно зникали.

Розмірковуючи над цими своїми планами, я вивчав випуск газети «Московский комсомолец» за 22 жовтня, де цілі шпальти були заповнені світлинами жертв вибухів. На одній сторінці було вміщено фото будинку по вулиці Гур'янова, в якому в усіх вікнах горіло світло. Я став роздивлятися обличчя загиблих. Ким вони були? Я дивився на світлину родини Михайліних – Сергія, Тетяни та їхніх двох дітей, 24-річної Жанни та 16-річного Олександра. Вони мешкали в 97-й квартирі. Жанна притулилася головою до

[26] Dunlop, *The Moscow Bombings*, 82–83.

З моменту приходу Путіна до влади той образ Росії, що існував в уявленні Заходу, не мав нічого спільного з реальністю.

Парламентські вибори відбулися в Росії в грудні 1999 року. Хвиля народної підтримки Путіна та нова війна в Чечні змінили політичний ландшафт. Партія «Єдність», яка була створена за порадою Березовського й не мала іншої платформи, крім підтримки Путіна, досягла вражаючого політичного успіху. Президент Єльцин протистояв опозиційному парламенту, натомість пропутінські сили отримали переконливу парламентську більшість, залишивши опозицію без політичної бази в національному уряді. Напередодні Нового року Єльцин склав із себе повноваження, й виконувачем обов'язків президента був призначений Путін, що надавало йому всі переваги посади. Згідно з Конституцією, вибори перенесли з червня на квітень, а відтак розпочалася президентська кампанія.

Поки все це відбувалося, російські журналісти почали заново вивчати інцидент у Рязані. Тридцятирічний кореспондент «Новой газеты» Павло Волошин на початку лютого завітав до Рязанського ГУВС, де зустрівся з Юрієм Ткаченком – сапером, який перевіряв бомбу. Пізніше Ткаченкові не дозволяли контактувати з журналістами, але того разу він дав детальне інтерв'ю, в якому наполягав на тому, що бомба, виявлена в підвалі будинку по вул. Новоселів, 14/16, була справжньою. Він сказав, що в неї був справжній військовий детонатор, а найсучасніший газовий аналізатор, застосований рязанською міліцією, чітко вказав на присутність гексогена.

Волошин поговорив також із співробітниками міліції, які приїздили за викликом Картофельникова. Вони теж наполягали на тому, що це були не навчання й що речовина в мішках не була схожа на цукор.

На підставі цих та інших інтерв'ю Волошин опублікував у випуску «Новой газеты» за 14 лютого статтю під заголовком «Цукор чи гексоген? Що трапилося в Рязані». Виклавши думки Ткаченка та інших, він закликав ФСБ оприлюднити наказ щодо навчань і надати журналістам доступ до агентів, які закладали бомбу в підвал, і до речових доказів.

кількість гексогена зберігалася під охороною на військовій базі в 20 км від Рязані, у мішках із написом «цукор».

Сімнадцятого березня, під враженням від цієї публікації, два депутати з ліберальної парламентської фракції «Яблуко» – Юрій Щекочихін і Сергій Іваненко – закликали своїх колег по Держдумі вимагати від генерального прокурора відповідей на такі запитання:

1. На якій стадії знаходиться кримінальна справа, порушена в зв'язку з виявленням у Рязані 22 вересня 1999 року вибухової речовини?

2. Чи був проведений якийсь аналіз цієї речовини?

3. Хто віддав наказ про проведення таких «навчань» і про використання в них чи то справжньої вибухової речовини, чи то її імітації?

Депутати вимагали також, аби Дума поставила перед генпрокурором вимогу перевірити наведені в газеті факти щодо зберігання гексогена під виглядом цукру на армійському складі в тренувальному таборі десантників.

Ця вимога не пройшла, набравши лише 197 голосів – для абсолютної більшості забракло 29 голосів. Друга спроба, 31 березня, теж виявилася невдалою: 104 голоси «за» й 133 «проти»[29].

Побоювання, викликані статтями в «Новой газете», набули таких масштабів, що ФСБ довелося погодитися на участь у телепрограмі, де мешканці будинку в Рязані мали зустрітися з високопосадовцями. Мета цієї програми, яку було показано по НТВ 23 березня 2000 року, полягала в демонстрації відкритості ФСБ, але натомість представники цієї служби справили геть протилежне враження – нібито вони намагаються приховати щось жахливе.

Ведучий програми Микола Ніколаєв спитав у Олександра Здановича, речника ФСБ, як могло статися, що Сергеєв переплутав муляж зі справжньою бомбою.

– Генерал Сергеєв, – пояснив Зданович, – не є досвідченим фахівцем у питаннях вибухових пристроїв.

---

[29] Dunlop, The Moscow Bombings, 192.

Вихід цієї програми в ефір 23 березня, за тиждень до президентських виборів, мав неабиякий ефект. Усі були приголомшені недолугими намаганнями представників ФСБ виправдати дії цієї організації, і передача залишила по собі загальне враження, що інцидент у Рязані схожий не на військові навчання, а на невдалу провокацію.

Однак невдовзі все це, схоже, втратило будь-яке значення. За кілька днів після цієї телепередачі Путін став президентом Росії. З його обранням державні органи, схоже, вважили, що їм більше не треба перейматися підривами житлових будинків. Ті голоси в пресі, що порушували цю проблему, поступово вщухали, й стало здаватися, що ці вибухи стануть просто останнім рядком у тому довгому переліку нерозкритих злочинів, який визначав історію Росії XX століття. Однак для мене ця проблема не втратила свого значення, і хоча я побоювався, що це може виявитися марною витратою часу, все ж таки в квітні, за тиждень після обрання Путіна, вирішив поїхати до Рязані.

У квітні 2000 року Рязань ще ніяк не могла оговтатися від тих осінніх подій. Мешканці будинку № 14/16 по вул. Новоселів потерпали після того, що сталося, від сердечних захворювань і депресій, а їхні діти ввечері боялися лягати спати. Люди, які входили до будинку чи виходили з нього того дощового вечора, коли я приїхав, були абсолютно впевнені в тому, що події минулого вересня не є військовими навчаннями. Одна жінка сказала, що це боротьба керівних органів за владу, а життя людей у цьому будинку для них «не варте й копійки». «Чому я маю вірити? – запитував 67-річний Іван Кирилін. – Тому, що каже уряд, чи тому, що було в підвалі?». Дехто з мешканців говорив, що розмірковує над поданням позову проти ФСБ. Інші були більш обережні. «Загальна думка – краще їх не чіпати, – сказала Тетяна Лукічева, – бо наступного разу вони й справді висадять нас у повітря».

Мешканці цього рязанського будинку були схожі на представників робітничого класу з будь-якого іншого російського міста. Будинок був зведений 1987 року Рязанським радіозаводом, і в ньому досі живе чимало його працівників. Здебільшого це патріоти-

його мешканців було б мало. Через те, що будинок стояв ще й на висоті, внаслідок вибуху він міг зруйнувати і прилеглий будинок. Таким чином, трагедія в Рязані затьмарила б усі інші.

У лютому 2002 року пропозицію щодо розслідування рязанських подій втретє було провалено в Держдумі. Цього разу «за» проголосував 161 депутат й лише 7 проти. Але решта парламентарів були або відсутні, або утрималися.

Розуміючи, що жоден офіційний орган не збирається добиватися правди про ці підриви, група депутатів Думи і правозахисників створила незалежну комісію для пошуку відповідей. Її головою призначено Сергія Ковальова, депутата Думи і колишнього радянського дисидента, який за Єльцина очолював Комісію з прав людини при Президенті РФ. Його заступником став інший депутат – Сергій Юшенков. Комісія не мала офіційного статусу, але до неї входили важливі люди, а депутати Думи могли звертатися прямо до уряду з особистими запитами.

Членам комісії довелося зіткнутися з дедалі більшою байдужістю до порушуваних ними питань. Путіну вдавалося імітувати успіхи у другій Чеченській війні, а зростання економіки, яке почалося перед його вступом на посаду президента, набирало обертів. Популярність Путіна досягла найвищої точки.

Однак незабаром після початку роботи незалежної комісії стався випадок, який нагадав росіянам про таємничий характер вибухів у житлових будинках. У березні газета «Новые известия» оголосила про результати свого розслідування факту повідомлення Геннадієм Селезньовим, спікером Думи та соратником Путіна, про вибух у Волгодонську 13 вересня, за три дні до того, як він стався[30].

Володимир Жириновський, голова Ліберально-демократичної партії, поінформував журналістів про те, що сказав Селезньов про вибух у Волгодонську, одразу після заяви останнього – 13 вересня. Але журналісти не знайшли підтвердження його словам, тому не оприлюднили їх. Однак 16 вересня будинок у Волгодонську

---

[30] Левченко А., Московский Л. Селезнев знает, кто взрывал Россию // *Новые известия*. – 2002. – 21 марта.

ків, – запропонував більш правдоподібне пояснення. Записка Селезньову, на думку Литвиненка, була наслідком «звичайної для "Контори" (ФСБ) плутанини». Вибух на Каширському шосе був призначений на 13-те, а у Волгодонську – на 16-те, але вони все переплутали». Литвиненко казав, що пізніше довідався про те, що людина, яка принесла Селезньову записку про вибух у Волгодонську, була з ФСБ – «як я і гадав»[35].

Тим часом як у Росії намагалися провести розслідування підривів житлових будинків, у Лондоні з'явилося нове джерело звинувачень проти Путіна та ФСБ. Борис Березовський, який зіграв вирішальну роль у сходженні Путіна до влади, але потім, втративши свою впливовість, емігрував із Росії, дав 5 березня 2002 року прес-конференцію, під час якої звинуватив ФСБ у здійсненні вибухів за співучасті Путіна з метою виправдання другої Чеченської війни. Березовський надав свідчення Микити Чекуліна, колишнього виконувача обов'язків директора російського НДІ «Росконверсвзрывцентр», завербованого ФСБ як секретний агент. Чекулін заявив і підтвердив це документами, що в 1999–2000 роках інститут закуповував велику кількість гексогена у різних військових частин, а потім під виглядом пороху чи динаміту розсилав його по країні в невідомих напрямках. Березовський показав також документальний фільм «Замах на Росію», знятий двома французькими продюсерами, котрі спочатку працювали з НТВ над програмою, в якій Микола Ніколаєв розпитував речника ФСБ Олександра Здановича.

Роль Березовського була парадоксальною. Підриви житлових будинків відбувалися в той час, коли Путін був прем'єр-міністром, а Микола Патрушев, його давній протеже, очолював ФСБ. Але планування такої складної операції мало початися набагато раніше, ще до того, як Путін став прем'єр-міністром, і в той час, коли Березовський був одним із найвпливовіших членів керівництва країни. Березовський зіграв важливу роль у сходженні Путіна до влади, а також у сприянні початку нової чеченської війни, що допомогло Путіну виграти президентські вибори. Але нова чечен-

[35] A.Goldfarb, M.Litvinenko, *Death of a Dissident*, New York: Free Press, 2007, 265-66, цит. в: Dunlop, *The Moscow Bombings*, 251.

онування, – завдяки діям її слідчого, колишнього агента ФСБ та ортодоксального комуніста Михайла Трепашкіна.

Незважаючи на недовіру членів комісії до Березовського, Юшенков і Юлій Рибаков, депутат Думи з Петербурга, полетіли до Лондона, аби потрапити на його прес-конференцію 5 березня та подивитися фільм. У Лондоні Юшенков зустрівся з Литвиненком, який познайомив його з Трепашкіним, звільненим із ФСБ після розслідування зв'язків між співробітниками ФСБ та членами чеченських організованих злочинних угруповань. Після цієї зустрічі Трепашкін почав співпрацювати з громадською комісією.

У квітні Юшенков злітав до США, де зустрівся з Альоною та Тетяною Морозовими, мати яких загинула під час вибуху на вулиці Гур'янова. Сестри Морозови мали офіційний статус потерпілих. Це означало, що вони мали право на доступ до матеріалів слідства й на участь у судових засіданнях. Тетяна Морозова погодилася на те, аби Трепашкін став їхнім адвокатом.

Людина, яка орендувала підвальне складське приміщення, де було закладено бомбу, пред'явила паспорт на ім'я Мухіда Лайпанова, мешканця селища в Карачаєво-Черкеській республіці на Північному Кавказі. Однак виявилося, що справжній Лайпанов загинув в автокатастрофі у лютому 1999 року. Міліція стверджувала, що людиною, яка користувалася цим паспортом, був Ачемез Гочіяєв, етнічний карачаєвець, директор однієї московської будівельної фірми, чиї склади використовувалися як перевалочний пункт для вантажів гексогена під виглядом мішків із цукром.

Насправді малоймовірно, щоб Гочіяєв був до цього причетний. Він жив у Москві, неподалік від місця, де стався вибух, і мав численних родичів у місті. Терактом проти безневинних цивільних людей він піддав би ризику власних рідних.

Одразу після вибуху на вулиці Гур'янова адміністратор будинку Марк Блюменфельд дав опис людини, яка орендувала підвал. На підставі цього опису у ФСБ склали фоторобот підозрюваного. Деякий час він знаходився в обігу, але потім був швидко замінений зображенням Гочіяєва, який виглядав зовсім інакше. Коли

як вважалося, був використаний і для отруєння Романа Цепова, колишнього охоронця Путіна, у вересні 2004 року.

Щекочихін був моїм другом з 1980-х років. Незадовго до смерті він подарував мені примірник своєї останньої книжки «Раби ГБ. XX століття. Релігія зради» – про людей, яких за радянських часів примушували працювати інформаторами КДБ. На книжці він зробив напис: «У 2003-му ми все ще живі!».

Зі смертю Юшенкова та Щекочихіна Трепашкін залишився єдиним, хто продовжував активно розслідувати підриви житлових будинків. Як адвокат Тетяни Морозової він мав право переглядати архів ФСБ у цій справі і скористався цим привілеєм для пошуку першого словесного портрета головного підозрюваного. Але йому не вдалося знайти жодних слідів цього фоторобота, й це наводило на думку, що портрет було вилучено з архіву, а згадки про нього знищено. Тож Трепашкін став проглядати архіви газет, сподіваючись, що фотографія була десь опублікована, перш ніж ФСБ вилучила її з обігу. Після виснажливих пошуків він нарешті її знайшов. Його, безумовно, здивувало, що на ньому була зображена знайома йому людина – Володимир Романович, агент ФСБ, який у середині 90-х відповідав за зв'язки з чеченськими злочинними організаціями.

У ті роки Трепашкін працював у відділі безпеки ФСБ, який займався захистом співробітників, їхніх інформаторів і їхніх родин. Завдяки цьому він мав опосередковану інформацію про операції чеченських екстремістів, що здійснювалися під прикриттям російських правоохоронних органів. У 1995 році Трепашкін довідався, що певна чеченська банда «трусить» банки в Москві, зокрема, банк «Сольді». Романович, який спеціалізувався на банках і допомагав чеченцям орендувати в Москві приміщення для вимагання та відмивання грошей, був членом цього угруповання.

Трепашкін влаштував засідку біля банку «Сольді» і всередині нього, але чеченці не з'явилися – хтось їх попередив. Пізніше він довідався, що в день невдалої засідки за банком стежила спеціальна автівка, замовлена Романовичем. Трепашкін хотів допитати Романовича, але цьому перешкодив начальник його відділу

та телефонний номер Блюменфельда Ігорю Королькову – журналісту-розслідувачу газети «Московские новости». Корольков зустрівся з Блюменфельдом в редакції, і той підтвердив, що людина, «яка користувалася паспортом Лайпанова й публічно видавалася слідством за Гочіяєва, насправді не Гочіяєв»[38].

У редакції, під диктофон, Блюменфельд розповів, що сталося. «У Лефортові мені показали світлину якоїсь людини й сказали, що це Гочіяєв і що я нібито здав підвал йому. Я відповів, що ніколи не бачив цього чоловіка. Але вони наполегливо рекомендували мені визнати в ньому Гочіяєва. Я все зрозумів, припинив сперечатися й підписав свідчення. Насправді ж людина, світлину якої вони мені показали і яку називали Гочіяєвим, була не тією людиною, яка приходила до мене».

Корольков запитав Блюменфельда, чи були схожі між собою Гочіяєв і той чоловік, що приходив до нього. Блюменфельд відповів: «На фото була людина з простакуватим обличчям, а той, хто приходив, кому я здав в оренду приміщення, ззовні виглядав інтелектуалом. У мене склалося враження, що він єврей. До того ж єврей із кавказьким корінням. І я про це неодноразово заявляв слідству»[39].

Незабаром після своєї зустрічі з Корольковим Трепашкін був заарештований, а в його помешканні провели обшук. Йому висунули звинувачення у володінні зброєю без дозволу, але суддя це звинувачення негайно зняв. Тоді Трепашкіна звинуватили в неналежному використанні секретних матеріалів і присудили до чотирьох років виправно-трудового табору на Уралі. Його свідчення так і не пролунали в суді.

Після арешту Трепашкіну вдалося передати до газети «Московские новости» записку з описом секретного документа, з яким він нібито поводився неналежним чином. Він пояснив, що дав своєму колишньому колезі, полковнику Шебаліну, розшифровку підслуханої розмови між членами Гольяновського організованого

---

[38] Корольков И. Фоторобот не первой свежести (*Московские новости*. – 2003. – 11 ноября); цит. в: Dunlop, The *Moscow Bombings*, 127.

[39] Там само.

кандидатів на посаду президента Росії відповідей на нез'ясовані питання, пов'язані з підривами житлових будинків. Олександр Литвиненко в Лондоні продовжував доробляти свою книжку й висловлювався з приводу цієї справи. Політковську було застрелено в ліфті її будинку 7 жовтня 2006 року. Литвиненко помер від радіаційного отруєння 23 листопада того ж року – в лондонському суші-барі йому підсипали до чаю радіоактивний полоній.

Через те, що померло так багато людей, які розслідували вибухи в житлових будинках (усі вони, крім Литвиненко, були моїми особистими друзями), я залишився одним із небагатьох, хто продовжував стверджувати, що цю вражаючу провокацію не можна ігнорувати. 17 травня 2007 року, виступаючи перед Комітетом із закордонних справ Конгресу США зі свідченнями щодо російської зовнішньої політики, я пояснював роль, яку зіграли ці вибухи. Я сказавось що (ці слова потім широко цитувалися): «Коли Єльцин і його родина зіткнулися з імовірністю кримінального переслідування, було розроблено й здійснено план із забезпечення наступника, який гарантував би Єльцину та його сім'ї, що їм не загрожуватиме переслідування, а кримінальний розподіл власності в країні не підлягатиме перегляду.

Однак для успіху операції "Наступник" була потрібна масштабна провокація. На мій погляд, нею стали підриви житлових будинків у Москві, Буйнакську та Волгодонську. Внаслідок цих вибухів, які забрали 300 людських життів, було розпочато нову війну з Чечнею. Путін – щойно призначений прем'єр-міністр, який очолив цю війну, – миттєво набув популярності. Єльцин достроково залишив посаду, Путін був обраний президентом, і його першим указом став указ про гарантування Єльцину імунітету від переслідування. Тим часом усі розмови про перегляд результатів приватизації були забуті»[40].

Ця моя промова здобула дещо дивне визнання. Коли російський Перший канал зібрався показати «документальний фільм», в якому стверджувалося, що напади 11 вересня в США були ор-

[40] Satter D. Testimony before the U.S. House of Representatives Foreign Affairs Committee, May 24, 2007.

будинках. Під час антипутінських протестів у 2011 і 2012 роках демонстранти несли транспаранти з нагадуванням про ці теракти. Докази того, що вибухи були провокацією, означають, що Росія несе тягар, який обтяжуватиме її ще довгі роки. Доки не стане відома правда про ці вибухи, з'ясування справжнього характеру посткомуністичної історії Росії неможливе. Водночас відсутність реакції на докази того, що це був спланований державою масовий злочин, робить такі провокації вічною спокусою для можновладців. Якщо винуватці не виявляються й не караються, то ті, хто в Росії бореться за владу, можуть вважати, що провокації є законним способом здобувати перемогу на виборах.

У Росії для людей звично оминати певні проблеми, бо інакше «буде неможливо жити». На жаль, проблеми від цього не зникають. З усіх небезпек, що нависають над Росією, немає більш загрозливої, ніж нездатність добитися розкриття таємниці, яким чином Путін прийшов до влади.

Датою початку реформ можна вважати 2 січня 1992 року. Того дня, лише за дев'ять днів після зречення Михайла Горбачова, яке символізувало кінець Радянського Союзу, уряд щойно утвореної Російської Федерації на чолі із заступником голови уряду Єгором Гайдаром здійснив різку лібералізацію цін. Гайдар прогнозував, що ціни зростуть у 3–5 разів, а потім почнуть падати. Натомість за десять місяців вони зросли в 25–30 разів[42]. У квітні на ощадних рахунках людей зникли майже всі гроші – гроші, які накопичувалися десятиліттями.

Одного березневого вечора 1993 року в двері моєї московської квартири постукали. Я відчинив і побачив виснажену стару жінку, з якою іноді зустрічався в ліфті. «Віра Павлівна із сьомого поверху померла, – сказала вона. – Ми збираємо гроші на похорон». Заскочений таким проханням зненацька і приголомшений самою звісткою, я поліз за гаманцем, аби допомогти поховати нещасну, невідому мені жінку. Подібні сцени відбувалися тоді по всій країні.

За зникненням заощаджень громадян настала черга численних фінансових пірамід, організатори яких обіцяли допомогти росіянам пережити інфляцію. Не знаючи, що і як відбувається в капіталістичному світі, росіяни потрапили під вплив оманливої реклами, в якій розповідалося, як зростатимуть їхні вкладення. Спочатку, коли вартість акцій збільшувалася, фірми видавали інвесторам прибутки готівкою, аби залучити нових гравців, тож біля їхніх офісів вишиковувалися довгі черги бажаючих скористатися новими можливостями. Однак незабаром (іноді вже за три місяці) ці піраміди розвалювалися, і з першими ознаками зниження обсягу продажу акцій організатори таких схем крали гроші вкладників і зникали.

У той час як гіперінфляція доводила мільйони людей до зубожіння, ті, хто мав зв'язки, знаходили в цьому хаосі численні спо-

---

[42] D.Satter, *Darkness at Dawn: the Rise of the Russian Criminal State*, New Haven and London: Yale University Press, 2003, 46; G.E.Curtis, *Russia: a country study*, Washington: Library of Congress, Federal Research Division, 1998, 313.

в приватні руки державних активів розпочалося ще під час «перебудови», коли держслужбовці реорганізовували урядові установи, перетворюючи їх на приватні підприємства: замість міністерств виникали «концерни», замість державної системи розподілу – товарні біржі, а замість державних банків – комерційні. Будівлі, постачальники та персонал залишалися тими самими, але активи організації переходили в руки нових «власників».

Офіційно приватизація розпочалася в жовтні 1992 року з масштабного розподілу ваучерів. Починаючи з цього місяця кожен російський громадянин міг отримати державний приватизаційний чек номінальною вартістю в 10 тисяч рублів. Кожен ваучер нібито являв собою частку громадянина в національному надбанні. Заводи перетворювалися на акціонерні компанії, і громадян запрошували обмінювати свої ваучери на акції будь-якого підприємства.

Більшість росіян не мали жодного уявлення, що їм робити зі своїми ваучерами. Дехто використовував їх для придбання акцій на власних підприємствах. Інші вкладали їх у так звані ваучерні фонди, які широко рекламували себе й обіцяли дивіденди. Багато ваучерів продавалося просто на вулиці, часто всього лише за 10 доларів або за пляшку горілки. На зупинках автобусів і біля станцій метро з'являлися якісь темні особистості, схожі на волоцюг, які тримали картонки з написом «Купую ваучери». Їхня навмисно пошарпана зовнішність мала створювати враження, що ці ваучери насправді не мають реальної вартості. Коли я спостерігав ці сцени в 1993 і 1994 роках, мені теж здавалося, що ваучери мало чого варті. Але за цими волоцюгами стояли корумпований бізнес й організовані злочинні угруповання, й саме завдяки їм в Росії легально виникла перша приватна власність – і перші статки.

Коли проходили аукціони акцій промислових підприємств, члени цих угруповань приходили на них із пачками ваучерів. На одному з перших великих інвестиційних аукціонів у 1993 році 4,88-відсоткову частку власності Саянського алюмінієвого заводу отримала фірма «Алюмінпродукт». Нею керував Олег Дерипаска, який згодом став одним із найбагатших людей Росії. Як розпові-

Багато хто з цих нуворишів створював банки, які почали отримувати «повноваження» на ведення державних рахунків. Офіційна ставка (винагороди) за державними грошима була невисокою, але тут важило те, що уповноважені банки, нехтуючи інструкціями, до виконання яких все одно ніхто не примушував, ставилися до бюджетних коштів як до вільного капіталу, що підлягає інвестуванню. Вони місяцями зволікали з платежами, часто використовуючи гроші для короткотермінових міжбанківських кредитів, які надавалися аж під 400 %. Тим часом невиплата зарплатні стала реальністю життя мільйонів росіян.

Саме цій новій групі мільйонерів і мільярдерів на другому етапі приватизації вдалося скупити шахти й заводи Росії майже задарма. Під час грошової приватизації підприємства офіційно продавалися на аукціонах, але ці аукціони нерідко відбувалися лише на папері. Коли їх справді проводили, посадовці з Комітету державного майна нерідко обмежували число учасників або надавали інформацію про пропозиції конкурентів заздалегідь визначеному переможцю. Справжні конкурентні торги відбувалися дуже рідко, і якщо наполегливий конкурент пропонував кращу ціну, ніж якась впливова група, переможець цілком міг поплатитися за свою впертість життям.

Ціни, за які було продано підприємства, приголомшили російське суспільство: 324 заводи продали в середньому менш ніж за 4 мільйони доларів кожний: «Уралмаш» – за 3,73 мільйона, Челябінський металургійний комбінат – за 3,73 мільйона[51], а Мурманський траловий флот, який нараховував сотні суден, – усього за 2,5 мільйона доларів[52]. 9 вересня 1994 року в бюлетені «Independent Strategy» було написано: «Більша частина основних виробничих ресурсів Росії продається приблизно за 5 мільярдів доларів. Навіть якщо зважити на те, що в Росії вартість основних

[51] Glinkina S. «Kriminelle Komponenten der Russischen Wirtschaft: Typen und Dimensionen», working paper no. 29, Berichte des Bundesinstituts fur Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 1997.

[52] B.Browder, *Red Notice: How I Became Putin's No. 1 Enemy*, London: Bantam Press, 2015, 57.

придбав 38 % акцій підприємства, яке виробляло 90 % російського нікелю, 90 % кобальту та 100 % платини. Упродовж трьох тижнів держава віддала в приватні руки підприємства, що формували п'яту частину федерального бюджету. Окрім «Норильського нікелю», це були деякі з провідних нафтових компаній країни: «Лукойл», «Сіндако», «Сургутнафтогаз», «Юкос» та інші[55].

Схема «кредити в обмін на акції» створила клас суперзаможних олігархів, дозволивши їм придбати державне майно майже за безцінь. Проте ця схема дуже мало допомогла вкрай потрібному збільшенню доходів держави. У 1995 році, наприклад, заставні аукціони, де було продано понад 20 найприбутковіших підприємств Росії, що становили гордість радянської економіки, принесли доходів на загальну суму всього в 691,4 мільйона доларів, або 400 мільярдів рублів – тобто лише частку їхньої справжньої вартості[56].

На квітень 1996 року олігархія була вже загальновизнаним інститутом у Росії, і хоча майже всім своїм багатством вони завдячували крадіжкам, але подавали себе як капіталістів-підприємців із незаперечним правом на владу. У листі, підписаному 13 олігархами й опублікованому в провідних російських газетах, містилася завуальована погроза, що здавалася спрямованою проти комуністів, які за результатами опитувань населення здобували дедалі більшу підтримку. «Тим, хто зазіхає на російську державу, ставлячи на ідеологічний реваншизм, на суспільну конфронтацію, – писали автори листа, – слід розуміти, що вітчизняні підприємці володіють необхідними ресурсами і волею для впливу і на надто безпринципних, і на надто безкомпромісних політиків»[57].

---

[55] Там само. – С. 114.

[56] "Privatization, Russian-Style", *Независимая газета – Политэкономия*, Johnson's Russia List, April 17, 2001. З 1990 по 1998 рік Росія продала підприємств більше, ніж будь-яка інша країна світу, але за рівнем отриманого доходу була лише на двадцятому місці. Навіть Угорщина, де контроль з боку держави був набагато меншим, аніж у Росії, заробила на цьому на 2,1 мільярда доларів більше, ніж Росія. Дохід від приватизації на душу населення в Росії складав 54,6 доллара, тим часом як в Австралії – 2560,30 долара, а в Угорщині – 1252,80 долара.

[57] Башкирова. – С. 167.

відсоткова ставка зростала, сягаючи подекуди 160 %. У середині 1998 року уряд витрачав 1 мільярд доларів щотижня лише на те, щоб виконати свої зобов'язання[63]. Жахлива фінансова криза змусила уряд 17 серпня знецінити валюту, припинивши виплати по білетах державної скрабниці на суму 40 мільярдів доларів і зупинивши сплату торговельної заборгованості. Ціни різко зросли, й новонароджений середній клас було знищено.

Криза 1998 року стала шоком для російського суспільства. Люди поверталися з літніх відпусток і бачили, що банкомати зачинені. Щогодини пункти обміну валют вивішували новий курс рубля до долара. Люди почали скуповувати усе можливе, включно з сіллю, цукром, сірниками та борошном. Багато дрібних підприємств зазнали краху, країна пережила сплеск замовних убивств позичальників, які не змогли повернути своїх боргів. Рівень життя впав приблизно на 40 %. Якщо раніше багато хто сподівався, що економіка запрацює краще, то тепер її колапс здавався незворотним. Рейтинг Єльцина наближався до нуля, а кількість незадоволених ним сягала 80 %[64]. Це, своєю чергою, спричинило надзвичайну тривогу як серед олігархів, так і інших людей, які зробили свої статки в 1990-х роках, і призвело до тієї кризи з наступництвом у владі, яка завершилася підривами житлових будинків у Росії 1999 року.

Третім процесом, внаслідок якого виникла російська олігархія, була криміналізація. Як і у випадку приватизації, новітня доба криміналізації в Росії почалася в період «перестройки». Реформи часів Горбачова почалися з легалізації «кооперативів», які стали єдиним різновидом приватного бізнесу в Радянському Союзі. Кооперативи швидко ставали успішними, але через те, що міліція захищала лише державні підприємства, а наймати приватну охорону заборонялося законом, по всій країні виникли банди, які займалися вимаганням грошей у кооперативів.

---

[63] Башкирова и др. – С. 185.

[64] I.Jeffries, *The New Russia: A Handbook of Economic and Political Developments*, New York: Routledge, 2002, 31; R.Clarke, "Russian Miners Demand: 'Yeltsin Out'", *Green Left Weekly*, June 19, 1998.

застосовувати терор для захоплення нових підприємств. На початку 90-х сотні банкірів, бізнесменів і урядовців стали жертвами замовних убивств. Лише в 1993 році в Росії було вбито 35 банкірів[66]. Цей кримінальний терор тривав недовго. Незабаром гангстери, бізнесмени та корумповані посадовці почали працювати разом. Гангстерам були потрібні бізнесмени, бо їм треба було кудись інвестувати свої капітали, а досвіду керування великими підприємствами вони не мали. Бізнесменам гангстери були потрібні для забезпечення виконання контрактів і стягнення боргів (на початку 1990-х багато підприємців-початківців позичали гроші для створення бізнесу, а потім забували їх повертати). І тим і іншим були потрібні шахраюваті посадовці, які видавали б їм ліцензії і дозволи на неконкурентній основі й прикривали б їх від закону.

Спочатку поведінка злочинців була, як правило, брутальною та агресивною, але з часом вона змінювалася. Багато хто з бандитів, прагнучи виглядати як «бізнесмени», почали вдягати костюми від провідних європейських модельєрів, ставали постійними клієнтами найкращих московських перукарів. Їхня справжня сутність виявлялася лише в слабкості до золотих ланцюгів і схильності втрачати витримку та вдаватися до погроз, стикаючись із опором.

Заради власної безпеки російські бізнесмени спеціально з'ясовували, які компанії пов'язані з бандитами або слугують прикриттям для організованої злочинності. Для іноземців, що займалися бізнесом у Росії, ситуація була складнішою. Нерідко виявлялося, що їхні ділові стосунки з урядом або якоюсь великою компанією обертаються прямим контактом зі злочинцями, які вимагають грошей за захист або за дозвіл на ведення бізнесу. Якщо іноземець намагався звернутися до правових механізмів, то часто пересвідчувався, що злочинці, які прагнуть його «захищати», мають зв'язки аж до самої верхівки.

Окрім криміналізованої економіки, в новому суспільстві розвинулася авторитарна політична система. Роль Єльцина в поваленні комунізму зробила з нього героя, але він швидко продемон-

---

[66] R.C. Gupta, *Collapse of the Soviet Union*, Meerut: KRISHNA Prakashan media (P) Ltd., 1997, 132.

З наближенням холодної пори року в країні, де близько половини населення жило за межею бідності, конфлікт між двома гілками влади посилився. Хасбулатов у приватних розмовах називав Єльцина «п'яницею» та «психічно хворим», а в уряді лунали пропозиції розпустити парламент[68]. 20 березня 1993 року Єльцин оголосив, що підписав указ про заборону діяльності парламенту, який обмежив повноваження президента. У відповідь парламент поставив на голосування пропозицію про імпічмент. Її підтримало більшість депутатів, але не вистачило потрібних двох третин голосів. Через деякий час, на 25 квітня, було призначено референдум щодо довіри президенту та його економічній політиці.

Референдум приніс Єльцину переконливу перемогу – почасти завдяки допомозі Джорджа Сороса, американського фінансиста, чиї таємні внески на офшорні рахунки, контрольовані Анатолієм Чубайсом – керівником програми приватизації, – стали основою для фінансування масштабної рекламної кампанії, яка розтрощила опозицію[69]. Така народна підтримка приголомшила депутатів, які вважали єльцинську економічну політику непопулярною. Натхненний цими результатами Єльцин продовжив керувати країною, випускаючи спеціальні укази, хоча термін наданих йому в листопаді 1991-го особливих повноважень вичерпався. Парламент надсилав укази Єльцина до Конституційного суду, таким чином призупиняючи їхнє виконання. Незабаром конфлікти між законами та указами дуже загострилися.

Коли влітку 1993 року російська Верховна Рада перерахувала в бюджет, поданий Єльциним, підвищивши пенсії і збільшивши зарплатні вчителів, лікарів та інших бюджетників, конфронтація досягла свого апогею. Бюджет передбачав дефіцит у 28 трильйони рублів, або 25 % ВВП[70]. Уряд виступив із заявою, що це може зупинити проведення реформ. Єльцин пообіцяв не звертати на перерахунок уваги. Водночас він почав готуватися до подолання

---

[68] D.Satter, *Age of Delirium: the Decline and Fall of the Soviet Union*, New Haven and London: Yale University Press, 398.

[69] Hoffman, 202.

[70] Satter, 405.

Руцькой склав присягу, оголосив указ № 1400 нечинним і сказав, що бере на себе відповідальність за безпеку держави. Хасбулатов закликав депутатів не залишати будівлі парламенту. Тепер Росія мала двох глав держави й у перспективі – два уряди.

У серпні 1991 року Єльцин кинув виклик керівникам прокомуністичного заколоту з того самого Білого дому, де тепер депутати готувалися чинити опір розпуску парламенту. У 1991-му ніхто не відключав телефонів і електрики Єльцину та іншим членам російського уряду. Єльцин же, судячи з усього, не збирався повторювати їхніх помилок. Він спочатку відрізав міжміські телефонні лінії, а потім і весь комутатор 205, залишивши без телефонного зв'язку не лише Білий дім, а й увесь Краснопресненський район. Пізніше московська влада відключила в будівлі опалення та гарячу воду й відрядила на підступи до Білого дому велику кількість міліції.

22 вересня на захист Білого дому прибули націоналісти, серед них були члени Союзу офіцерів, група комуністів, група з фашистської організації «Російська національна єдність» і ветерани етнічних конфліктів в Абхазії і Придністров'ї. Керівники парламенту, побоюючись, що будівлю легко зачистять, якщо її залишити без захисту, почали озброювати добровольців. Озброївшись, вони утворили підрозділи, які вже не контролювалися депутатами. Демонстранти-комуністи вийшли на вулиці на підтримку парламенту й були побиті міліцією.

Поки йшли приготування до можливого збройного протистояння, в країні зростала підтримка парламенту. Надвечір 22 вересня 23 обласні ради проголосували за підтримку Верховної Ради й за визнання указу № 1400 не чинним на своїй території. 23 вересня голова Конституційного суду Валерій Зорькін виступив з ініціативою одночасного проведення нових виборів президента та парламенту як шлях виходу з цієї кризи. Ця пропозиція, відома як «нульовий варіант», здобула популярність, але була відкинута Єльциним і його прихильниками – начебто через те, що це призвело б до вакууму влади, а насправді тому, що згода означала б визнання існування парламенту, який Єльцин щойно ліквідував. І все ж таки було обіцяно не застосовувати силу проти Білого дому.

підтримка в збройних силах могла послабшати, а підтримка депутатів у регіональних радах – навпаки, зрости. Однак екстремісти були непередбачуваним елементом. Якби їх вдалося спровокувати на застосування сили, Єльцин міг би атакувати парламент із міркувань «самозахисту».

3 жовтня тисячі демонстрантів-комуністів зібралися перед міліцейським блок-постом на Кримському мості. Міліцейський кордон стояв не перед мостом, а посередині, що позбавляло міліцію стратегічної переваги. Крім того, було лише дві лінії міліцейської загороди, а це означало, що міліціянтів набагато менше, ніж демонстрантів. Упродовж майже тижня міліція била протестувальників, і тепер багато з постраждалих стояли в перших лавах демонстрантів, озброєні камінням і палицями. Раптом каміння посипалося градом, і демонстранти кинулися на міліцію. Лінію загороди було прорвано, й міліціянти почали тікати. Юрба попрямувала до Білого дому. Міліція поставила на її шляху барикаду з пожежних машин і вантажівок, але коли хода наблизилася, і цю перепону було подолано. Маніфестанти захопили близько двадцяти вантажівок, у багатьох із них залишилися ключі.

Учасники маршу перегнали захоплені автівки на площу за Білим домом, за ними йшла юрба. Коли всі зібралися, Руцькой, Хасбулатов і решта керівників парламенту з'явилися на балконі, що виходив на площу. Руцькой закликав маніфестантів захопити мерію, що знаходилася неподалік від Білого дому, а потім Останкінський телецентр. У результаті штурму в мерії також було захоплено вантажівки та автобуси, які з демонстрантами вирушили до Останкіна, а тисячі людей супроводжували їх до телевежі пішки.

Перші автобуси та вантажівки прибули до Останкіна о 17.30. Люди, які йшли пішки, з'явилися там пізніше, але вже о 19-й годині на площі перед телецентром зібралося близько 4 тисяч людей[75]. Серед мітингувальників було 20 чоловік з автоматами та

[75] Тарасов А. Провокация: версия событий 3-4 октября 1993 в Москве // *Скепсис*. – 20 октября – 13 ноября. – 1993. – Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_2571.html.

життям, відтягли Отто подалі. Один із них, 35-річний москвич Юрій Михайлов, звернувся до вояків, питаючи дозволу врятувати Дункана. У відповідь він почув лише лайку. Михайлов усе ж таки спробував допомогти, але пострілом у спину його було вбито. Потім вогонь посилився, і Дункан теж загинув від пострілу в голову[77].

Прибічники парламенту не стріляли у відповідь. Незважаючи на це, російське телебачення оголосило, що Останкіно захопив озброєний натовп. О 20.45 по телебаченню виступив Гайдар. Він закликав москвичів вийти на вулицю й продемонструвати свою підтримку президентові. Єльцин теж зробив заяву, назвавши вуличні бої «навмисною дією, спланованою заздалегідь колишніми керівниками парламенту»[78], й оголосив надзвичайний стан. На засіданні в Міністерстві оборони командувачі військових округів заявили про свою підтримку Єльцина.

О 21 годині ейфорія в Білому домі з приводу начебто легкої перемоги поступилася місцем жаху, коли депутати повернулися з Останкіна в стані шоку. Ілля Константинов розказував решті депутатів: «Це кривава каша». Олег Плотников, депутат із поміркованої фракції «Смена», додав: «Я ніколи в житті не бачив стільки трупів»[79].

Рано-вранці Єльцин поїхав до Міністерства оборони й переконав міністра Павла Грачова віддати наказ про штурм Білого дому. Штурм розпочався о 6.55. Внутрішні війська стріляли по захисниках, зокрема, підлітках, що знаходилися ззовні. О 8-й годині вони відкрили вогонь по самій будівлі, розбивши вікна. Відповідаючи на оборонний вогонь із Білого дому, нападники навели великокаліберні кулемети і танкову артилерію на 12-й і 13-й поверхи, і їх швидко охопило полум'я. Люди, що знаходилися всередині Білого дому, включно з депутатами, журналістами, службовцями, побігли до найбезпечнішого місця будівлі – зали Ради національностей, призначеної слугувати бомбосховищем.

---

[77] Там само.

[78] Satter, «*Age of...*», 409.

[79] Там само.

штурмом, мали намір убити якомога більше людей. Зіткнення в Останкіно було використано, аби переконати армію атакувати Білий дім. Можливо, велика кількість жертв, відповідальність за які можна було покласти на демонстрантів, допомогла виправдати штурм.

Розслідування жовтневих подій групою співробітників Генпрокуратури швидко виявило невідповідності у викладенні цих подій президентською стороною, яка використала смерті бійця «Витязя» Ситникова та останкінського відеоінженера Сергія Красильникова для виправдання наказу про атаку на демонстрантів. Розслідування, наприклад, показало, що провина за ці вбивства лежить не на пропарламентських силах. Ситников, наприклад, загинув від вибуху якогось пристрою всередині будівлі. Постріл, яким було вбито Красильникова, пролунав у коридорі, заповненому військами МВС. Ця куля не могла прилетіти ззовні[84].

Коли стало зрозуміло, що слідчі знаходять підтвердження провокацій з боку президентської сторони, Єльцин погодився на амністію для керівників парламенту, яких раніше називав «бандитами та злочинцями». Їх випустили з в'язниці, і розслідування дій самого президента зупинилося.

Після перемоги в жовтневому протистоянні Єльцин презентував країні новий проект Конституції, в якому президенту надавалися майже диктаторські повноваження. Замість Верховної Ради створювався менший орган – Державна Дума, яка фактично не мала контролю над виконавчою владою. Президент мав право одноосібно призначати всіх міністрів, за винятком прем'єр-міністра, якого мала затверджувати Дума. Якщо Дума відхиляла трьох президентських кандидатів на посаду прем'єра, президент міг її розпустити. Також президент контролював бюджет, призначав директора Центробанку та суддів Конституційного суду. Для усунення президента від посади були потрібні дві третини голосів депутатів парламенту, а також згода Верховного та Конституційного судів. Закони приймалися Думою, але прези-

[84] Прошкин. «Штурм...».

ність того, що Конституцію 1993 року населення ніколи не схвалювало[88].

Руйнування Єльциним Верховної Ради та створення суперпрезидентства знищили в Росії будь-яку можливість справжнього поділу влади. Першим серйозним наслідком стала війна в Чечні. Єльцину вона була потрібна, бо після подій жовтня 1993 року він більше не міг звинувачувати парламент у своїх провалах. Секретар єльцинської Ради Безпеки Олег Лобов говорив Сергію Юшенкову, голові оборонного комітету Думи, що війна на порозі. «По телефону, – розповідав Юшенков, – Лобов сказав таку фразу: "Це не лише питання цілісності Росії. Нам потрібна маленька переможна війна для підвищення рейтингу президента"»[89]. Російські служби безпеки зібрали проти сепаратистського режиму в Чечні добровольче формування, яке мало захопити Грозний, поставити маріонетковий уряд і вимагати введення російських військ. Але 26 листопада 1994 року це формування було розтрощено чеченським військом, лояльним до Джохара Дудаєва. Єльцин наказав чеченцям до 15 грудня скласти зброю. Але російська армія вже 2 грудня почала завдавати авіаударів по Чечні, а 11 грудня туди трьома колонами ввійшли російські військові з'єднання.

Демократи, включно з Гайдаром, які підтримали придушення Єльциним парламенту, тепер зрозуміли, що надання Єльцину необмеженої влади дорого коштувало країні. Президент за власною ініціативою кинув армію на війну проти російських громадян на території Росії.

Знищення Верховної Ради також забезпечило Єльцину другий термін перебування на посаді. Після силового розгону парламенту комуністи були вочевидь надто налякані, аби ставити під сумнів

---

[88] Західних спостерігачів не допустили до штаб-квартири ЦВК під час підрахунку голосів. Офіційні результати було опубліковано не протягом 10 днів після голосування, як того вимагав закон, а більш ніж за два місяці, та й то частково. Після оприлюднення в газеті «*Известия*» виявленої Собяніним фальсифікації явки на 9 мільйонів голосів його команду відсторонили від роботи, а архіви конфіскували. Bivens, там само.

[89] Dunlop, The Moscow Bombings, 14.

зидента Путіна, і президентство Медведєва... Від пострадянської історії Росії тоді нічого не залишиться»[93].

У липні 1996 року, коли розпочався другий термін Єльцина на президентській посаді, роль парламенту скоротилася настільки, що президент був здатен ефективно правити сам. За іронією долі, саме тоді його здоров'я почало погіршуватися, позбавляючи можливості скористатися владою, яка коштувала йому таких зусиль. Своїми повноваженнями він поступився доньці, Тетяні Дьяченко, та Валентину Юмашеву – журналісту, який у 1980-х допомагав йому писати перший том мемуарів. Дьяченко почали називати «справжнім правителем Росії». Вона, своєю чергою, покладалася на Березовського, котрий, як писали в газеті «Московский комсомолец», «став головним гаманцем, спонсором і фінансовим директором єльцинської міцно згуртованої сім'ї»[94].

Дьяченко та Березовський були надзвичайно корумпованими, й тому їм могло загрожувати кримінальне переслідування в разі ненадійності наступника на посту президента. Саме через цю проблему, породжену прагненням Єльцина до монополізації влади, було потрібно забезпечити такого наступника, який не притягнув би його та його родину до відповідальності за зловживання владою. Результатом стала «операція Наступник», яка призвела до підривів житлових будинків і остаточного переходу Росії від невдалої демократії до повноцінної диктатури.

У 1998 році, після фінансової кризи в Росії, Єльцин запропонував на посаду прем'єр-міністра Євгена Примакова, колишнього очільника Служби зовнішньої розвідки. Внаслідок кризи Єльцин майже втратив ту підтримку, яку ще мав, і призначення Примакова було певним компромісом із політичною опозицією після того, як Дума двічі відхилила його спробу знову призначити на цей пост Віктора Черномирдіна. Однак Примакова політичний статус-кво не задовольняв. Після того, як він очолив уряд, він

---

[93] Shuster, "Rewriting...".

[94] Мальков И. Продавец «разреженного воздуха»: деньги могут быть не только «деревянные», но и «березовские» // Московский комсомолец. – 1997. – 31 июля.

буденній політичній боротьбі, ані в керуванні економікою. Його помічники вирішили, що йому більше підходить роль гаранта Конституції. Але і це він ледь міг подужати, тому він обмежувався загальними зауваженнями.

Відчуваючи слабкість Єльцина, опозиція в Держдумі внесла до порядку денного голосування щодо імпічменту. За день до початку розгляду питання в парламенті, 12 травня, Єльцин звільнив Примакова і призначив міністра внутрішніх справ Сергія Степашина виконувачем обов'язків прем'єр-міністра. Готовність Єльцина звільнити Примакова – найпопулярнішого політика в країні – було сприйнято як сигнал депутатам, що в разі оголошення імпічменту він не вагатиметься із силовим придушенням парламенту. Проти Єльцина було висунуто п'ять обвинувачень: протизаконний розвал СРСР; протизаконний розпуск Верховної Ради; початок війни в Чечні; послаблення російських збройних сил; політика реформ, яка сприяла геноциду російського народу. З цих п'яти обвинувачень лише те, що стосувалося війни в Чечні, мало шанси здобути дві третини голосів, потрібних для оголошення імпічменту. Отож агенти Кремля кружляли Держдумою, підкуповуючи депутатів, аби ті не голосували по цьому пункту. Вони навіть пропонували заплатити тим депутатам, що проголосували за імпічмент за іншими пунктами, якщо вони не підтримають звинувачень щодо початку війни в Чечні. Зрештою голосування по Чечні дало необхідних 283 голоси «за», тобто для потрібних двох третин не вистачило 17 голосів. Інші пункти здобули ще менше підтримки. Після оголошення результатів Зюганов сказав репортерам: «Усе було куплено».

Після того як спроба імпічменту провалилася, Лужков почав організовувати опозицію до Єльцина напередодні виборів 2000 року. Він залучив до свого руху «Вітчизна – вся Росія» Примакова й заявив, що підтримає його, якщо той вирішить балотуватися в президенти. Союзники Єльцина спочатку сподівалися, що перемогти Примакова на виборах вдасться Степашину. Однак невдовзі з'ясувалося, що Степашин не в захопленні від перспективи протистояння Примакову та Лужкову. Розповідали,

левів» столиці, починав свою кримінальну кар'єру в 1980-х, організувавши власну банду, яка займалася валютними спекуляціями, азартними іграми та вимаганням грошей у повій, що працювали в найкращих готелях Москви. Для управління всім цим бізнесом Квантрішвілі заснував холдингову компанію «Ассоциация XXI век», яка потім намагалася займатися експортом нафти, лісу та кольорових металів. Для отримання доступу до сировини йому були потрібні контакти з політиками. Їх він установив за допомогою Йосипа Кобзона – співака, який мав зв'язки з політичними лідерами. Через Кобзона, якого називали в цій організації «віце-президентом з гуманітарних питань», Квантрішвілі налагодив стосунки з оточенням Єльцина, колишнім мером Лужковим і високопосадовцями з ФСБ і МВС. Він був також арбітром у кримінальних суперечках і невдовзі став неофіційним емісаром організованої злочинності в суспільстві та представником суспільства в кримінальному світі[96].

«Ассоциация XXI век» мала імідж організації, що допомагала людям «вирішувати проблеми». Злочинці зверталися до Квантрішвілі за захистом від властей, а бізнесмени – за захистом від банд. Для респектабельності Квантрішвілі організував Фонд соціальної захищеності спортсменів імені Льва Яшина. Це зробило його московською знаменитістю. Його запрошували на телебачення обговорювати життя спортсменів, він став частим гостем конкурсів краси, спортивних подій і різних елітних вечірок. Наприкінці 1993 року він вирішив зайнятися політикою і створив власну політичну партію – «Спортсмени Росії». Однак 5 квітня 1994 року Квантрішвілі був застрелений снайпером, коли виходив із лазні в оточенні охоронців. На його похороні були однаково представлені як політична та культурна еліта, так і кримінальні авторитети. Серед присутніх були Лужков, Гусинський, тренер Єльцина з тенісу Шаміль Тарпіщев і популярний співак Олександр Розенбаум. Під час поховання Квантрішвілі Розенбаум сказав: «Країна втратила, не побоюся цього слова, лідера»[97].

---

[96] Башкирова и др. – С. 252; Satter, *Darkness*, 134.

[97] Там само, 254; Satter, *Darkness*, 135.

ззаду на шию тонку мотузку й задушив. Потім вони знайшли на другому поверсі Світлану й теж задушили її, аби не залишати потенційного свідка[100].

У роки єльцинського правління відбувся також спалах містицизму та віри в паранормальні явища. Залишившись без дискредитованої комуністичної ідеології, люди намагалися розібратися в тому, що відбувається довкола, за допомогою відьом, чаклунів і ворожок.

На початку 1990-х найпопулярнішою публічною особистістю Росії був Анатолій Кашпіровський, психіатр і кваліфікований гіпнотизер, який проводив телевізійні сеанси зцілення, під час яких лікував усе – від підвищеного тиску та ушкоджень стегна до емоційних розладів. Весь одягнений у чорне, він голосом, водночас «заспокійливим і дивно загрозливим»[101], вводив аудиторію в транс. На його виступах маси людей вигиналися й ридали за його командою, думаючи, що переживають вигнання бісів. Популярним був також Алан Чумак, колишній журналіст, чоловік із довгим білим волоссям, який на ефірах після короткого вступу повільно рухав руками по телеекрану, начебто заряджаючи цілющою енергією каструлі з водою, що їх мільйони глядачів ставили перед своїми телевізорами. Чумак лікував різні захворювання. Перша частина щоденного сеансу присвячувалася, наприклад, алергії. Тим, хто мав проблеми зі шлунком, радили включити телевізор пізніше[102].

Окультні послуги стали в Росії величезним бізнесом. Жінки зверталися до чаклунок, бажаючи повернути чоловіків чи зурочити суперниць. Іноді клієнтки просили чаклунок вплинути на партнера. Для цього за світлиною відповідної людини робилася воскова фігурка, й чаклунка встромляла їй голку в статеві органи,

---

[100] Последняя жертва Солоника // *Экспресс-газета.* – 1997. – № 20; Рожнов Г. Особые приметы: красивая и молодая // *Криминальная хроника.* – 1998. – март.

[101] M.Bennetts, "Faith healer Anatoly Kashpirovsky: Russia's new Rasputin", *The Observer,* June 6, 2010.

[102] Там само.

де росіяни продавали свій скарб; повз ятки, де вигнані війною в Абхазії грузини пекли хачапурі; повз кіоски, укріплені залізними прутами, де власники торгували цигарками, горілкою та «снікерсами» через маленьке віконце, розташоване набагато нижче рівня очей, що змушувало покупця нахилятися, розмовляючи з продавцем.

У Росії ніколи не було багато автомобілів, але тоді на проспекті Андропова можна було побачити значний рух і чимало іномарок. Я повернув на Суднобудівну вулицю, пройшов повз ряди панельних житлових будинків і зупинився перед металевою дошкою для оголошень, обклеєною об'явами бажаючих орендувати чи обміняти житло. Одна з них, написана від руки, містила такий текст: «Ви хворі та самотні? Ми готові вам допомогти». Пропонувалася пожиттєва допомога самотнім і нужденним людям в обмін на законне право власності на їхні квартири. У повідомленні не було назви чи адреси організації, лише номер телефону. Автори обіцяли владнати всі юридичні формальності й стверджували, що допомагають уже багатьом людям у цьому районі.

Я довго стояв на пронизливому вітру, читаючи рядки оголошення. Після падіння комуністичного режиму державні квартири можна було приватизувати, й вони ставали власністю тих, хто в них мешкав. У районі проживало чимало самотніх людей. Я вперше стикався з квартирним рекетом, але інтуїтивно розумів, що кожен, хто погоджувався на таку угоду, підписував собі смертний вирок. Невдовзі виявилося, що мої підозри були небезпідставними: в лісах і на сміттєзвалищах по всій Росії сотнями знаходили тіла самотніх людей похилого віку.

Малоймовірно, що у російської держави вартість людського життя була більшою. Під час правління Єльцина російські громадяни пережили болісну втрату цілого світогляду, який надавав сенсу (хай і хибного) їхньому життю. На противагу цьому уряд усунув усі обмеження на продаж алкоголю. Результатом стало те, що при зниженні навпіл купівельної спроможності середнього росіянина його зарплатня відносно вартості горілки збільшилася втричі. Доба дешевої горілки та, як наслідок, заспокоєння насе-

беззаконний спосіб утиски в Росії не припинилися, а лише увійшли в нову фазу.

Коли Єльцин передавав владу Володимиру Путіну, він сказав: «Бережіть Росію». Виснажена й деморалізована країна не співчувала Єльцину, який залишав свій пост. Натомість вона вітала Путіна, сподіваючись, що його обрання знаменує початок чогось нового.

Стосовно зовнішньої політики Путін сказав, що важливо захищати російських громадян і в Росії, і «за її межами». На ці слова тоді не звернули особливої уваги, та й Росія була ще надто слабкою, аби планувати зовнішню агресію, – це була заява на майбутнє.

Путін не згадував у своїй промові про права людини, але його позиція з цього приводу з'ясувалася вже за три місяці. 12 серпня під час навчань на борту атомного підводного човна «Курськ» сталися два потужних вибухи, і він затонув у Баренцевому морі. Більшість із 118 членів екіпажу загинули одразу, але 23 чоловікам, що вижили, вдалося сховатися в задньому відсіку, звідки вони відчайдушно кликали на допомогу, грюкаючи по обшивці човна. Весь світ затамувавши подих стежив за драмою російських моряків, які опинилися в пастці, але російський уряд, не бажаючи виказувати слабкість, упродовж чотирьох днів відмовлявся від пропозицій іноземної допомоги. Путін поступився лише перед загрозою міжнародного обурення. Перші норвезькі рятувальники підійшли до «Курська» 20 серпня, але було вже запізно: човен затопило водою, і весь екіпаж був мертвий[110].

Пізніше на запитання Ларрі Кінга із CNN, що трапилося з «Курськом», Путін із моторошною посмішкою сказав лише: «Він потонув»[111]. У російських ЗМІ цю посмішку назвали серйозною політичною помилкою. Насправді ж вона не мала значних політичних наслідків, але це був зловісний знак тієї байдужості до страждань, яка стала характерною ознакою наступних років правління.

У системі, створеній Путіним, владну вертикаль утворювали чиновники, які безпосередньо відповідали лише перед лідером країни. Брехня та маніпуляції допомагали примирити населення з таким станом справ, але попри це режим дивився на російський народ із підозрою, справедливо вважаючи його прагнення мати права найбільшою потенційною загрозою для себе.

Злочинний характер єльцинського періоду при Путіні не змінився, наслідком відсутності моральної відповідальності був

---

[110] Опис тяжких випробувань, що випали на долю «Курська», див. у: Satter, Darkness, 5–23, 257–259.

[111] Башкирова и др. – С. 30.

Андрій Ілларіонов, який був економічним радником Путіна в перші п'ять років його президентства, сказав, виступаючи перед Конгресом США, що сучасне російське керівництво діє на основі взаємної підтримки та омерти – «кодексу мовчання» мафії. Воно зберігає «традиції, ієрархії, кодекси та звичаї таємної поліції... його члени демонструють високу міру покори начальству, яке знаходиться у влади, відданість один одному та вельми сувору дисципліну. Ці норми дотримуються завдяки як формальним, так і неформальним методам примусу. Той, хто порушує цей кодекс, підлягає суворому покаранню, аж до вищої міри»[114].

Створення «владної вертикалі», верхівка якої знаходилася в Кремлі, стало можливим завдяки разючим змінам у російській економіці. У 1990-х роках національний дохід Росії знизився майже наполовину, але різке підвищення світових цін на енергоносії, перші вигоди від капіталістичної трансформації економіки за Єльцина та величезний відкладений попит привели за Путіна до безпрецедентного підйому економіки. У 2000 році ВВП Росії збільшився на 7,6 %, а промислове виробництво – на 9,2 %. Це були найвищі темпи зростання з 1973 року[115]. Держава почала віддавати свої борги. Зарплати та пенсії вчасно виплачувалися та кілька разів підвищувалися. Росіяни, які успадкували свої квартири радянської доби, раптом виявили, що мають зайві гроші, і почався споживацький бум. По всій країні відкривалися торгові центри, люди кинулися купувати мобільні телефони, комп'ютери та автівки.

Доходи від нафти та газу дозволяли створювати, оснащувати та укомплектовувати кадрами державні установи, які ледь функціонували, створюючи раніше лише видимість порядку. Раніше в стягненні податків панував безлад. Ніхто не сплачував прибуткового податку; мало хто знав навіть, як це робити. Із 5 мільйонів осіб, які задекларували свої доходи перед податковими органами в 2000 році, лише 50 тисяч визнали, що заробляють понад 30 тисяч

---

[114] A.Illarionov, Testimony before the U.S. House of Representatives Committee on Foreign Affairs, February 25, 2009.

[115] Медведев Р. *Время Путина?* – М.: Права человека, 2001. – С. 187.

го привабливого іміджу, і хотів, аби телевізійні канали, особливо загальнонаціональні, завжди були під його контролем. Першою мішенню став канал НТВ, який перед квітневими виборами 2000 року розгнівав ФСБ своїм розслідуванням вибухів у житлових будинках. 11 травня до штаб-квартири холдингу «Медіа-Мост», який володів НТВ, вдерлися люди в масках, які назвалися податковою міліцією. У червні голову «Медіа-мосту» Володимира Гусинського викликали на допит до прокурора – нібито з приводу куль до декоративного пістолета, вилучених під час обшуку 11 травня. Того ж вечора його заарештували в зв'язку з приватизацією петербурзької телекомпанії «Російське відео» й відправили в Бутирську в'язницю.

16 червня Гусинському було пред'явлено обвинувачення в шахрайстві й випущено з тюрми під підписку про невиїзд. Між ним і владою почалися перемовини щодо майбутньої долі НТВ. Гусинському запропонували 300 мільйонів доларів і пробачення його боргу «Газпрому» розміром у 473 мільйони доларів в обмін на всю його медіа-імперію – «Медіа-Мост» і НТВ. Хоча навіть один телеканал оцінювався більш як у мільярд доларів. Маючи альтернативою ув'язнення, Гусинський погодився на цю «пропозицію». 27 липня з нього були зняті обвинувачення, й він залишив Росію[119].

З усуненням Гусинського ті критичні матеріали, якими відзначався телеканал НТВ в 90-х роках, зникли з його ефіру. Більше не було програм, присвячених вибухам у житлових будинках[120]. Тепер НТВ зосередився на розвагах, включно з іноземними «мильними операми», і таких програмах, як «Фактор страху», де учасники отримували винагороди за те, що видиралися на високі будівлі, сиділи в клітці під водою або їли хробаків чи тарганів.

---

[119] Hoffman, 481–83.

[120] Виступаючи в жовтні 2000 р. в Інституті Кеннана у Вашингтоні, Ігор Малашенко, заступник директора холдингу «Медіа-Мост», підтвердив, що передача «Рязанський цукор» була головним подразником в стосунках компанії з ФСБ і російським урядом. Він сказав, що міністр інформації Михайло Лесін неодноразово говорив йому, що випуском цієї програми в ефір НТВ «перетнув лінію й поставив себе поза законом» (Dunlop, *The Moscow Bombings*, 196–97).

(більша частка якої належала державі). ТВ-6 стверджував, що за західними стандартами фінансової звітності він є прибутковим. Попри це, Вищий арбітражний суд ухвалив рішення про ліквідацію телеканалу, і 14 січня 2002 року він зник із ефіру. Унаслідок цих заходів, вжитих проти НТВ, ОРТ і ТВ-6, загальнонаціональне телебачення – головне джерело інформації для 90 % населення – повністю стало контролюватися режимом.

Захоплення телебачення супроводжувалося уярмленням бізнесу. Якщо за Єльцина корумповані бізнесмени та гангстери приватизували державу, то за Путіна бізнесмени стали кріпаками режиму. Кількість чиновників зросла майже на дві третини, ця армія держслужбовців діяла у власних хижацьких інтересах. 1994 року Аналітичний центр з соціально-економічної політики при Адміністрації Президента доповідав, що від 70 до 90 % підприємств і банків у великих містах Росії були змушені сплачувати злочинним бандам від 10 до 20 % своїх прибутків[122]. Єдине, що змінилося за Путіна, – це персональний склад збирачів данини. Тепер це були державні службовці[123].

Система оподаткування в Росії є такою, що якби підприємства сплачували всі податки, вони стали б неприбутковими. Тому, як правило, компанії не показують своїх реальних доходів, і податківці заплющують на цей факт очі в обмін на хабарі. Бізнесмени дають хабарі й за те, щоб провезти товар через митницю, отримати дозволи, уникнути штрафів після перевірок, та й просто за те, щоб їх залишили в спокої. Ця система охоплює майже всіх, й це означає, що більшість громадян може зіткнутися з обвинуваченням у злочині. Найкращий спосіб цього уникнути – виказувати лояльність до влади.

На початку 2000-х проти такої системи виступила тільки одна людина – Михайло Ходорковський, глава нафтової компанії ЮКОС і найбагатша людина Росії. Його доля стала поворотним пунктом у консолідації системи. Як і інші олігархи доби Єльцина,

[122] R.L.Palmer, *Testimony* before the U.S. House of Representatives Banking and Financial Services Committee, September 21, 1999; D.Satter, *Russia's Looming Crisis*, Foreign Policy Research Institute, March, 2012.

[123] Олена Панфілова, інтерв'ю автору, 17 червня 2011.

Після арешту Ходорковського російські олігархи більше не намагалися протистояти Кремлю або фінансувати політичну опозицію. Навпаки – своїми публічними заявами та приватними подарунками вони старалися продемонструвати лояльність, аби не розділити долю Ходорковського. Справою ЮКОСа влада всім продемонструвала, що використання особистих статків у політичних цілях можливе лише на службі режиму.

Арешт Ходорковського та розчленування ЮКОСа створили прецедент, яким не забарилися скористатися чиновники на місцях. По всій країні почалося захоплення майна, відоме як «рейдерство». Власника зазвичай обвинувачували у якомусь злочині слідчі, оплачені його економічними конкурентами – часто державними службовцями або їхніми друзями та родичами. Потім людину саджали у СІЗО і пропонували продати свою власність за ціною, нижче за ринкову. Якщо в такий спосіб людину не вдавалося переконати поступитися своїм підприємством, суддя, проплачений рейдерами, виносив постанову, яка дозволяла рейдерам перебрати управління компанією на себе.

Відбирання компаній перетворилося на справжню індустрію. Вартість цих операцій публікувалася в російському Інтернеті. Вона складалася з таких сум: від 50 до 200 тисяч доларів за відповідне судове рішення (найдорожча й найважливіша складова); від 10 до 60 тисяч доларів – на хабарі місцевій міліції; від 100 до 200 доларів на людину – для найму групи бандитів, яка заходила на підприємство і захоплювала його[127]. Таким чином тисячі російських бізнесменів опинялися в СІЗО через кримінальні обвинувачення, ініційовані їхніми конкурентами[128].

В умовах путінського режиму головним чинником успіху в будь-якій справі стали корупційні зв'язки з владою. Чиновники всіх рівнів збагачувалися завдяки неперервному потоку хабарів. Сергій Канєв, кримінальний репортер «Новой газеты», описував становище типового московського бізнесмена. Він платить усім

---

[127] "Russia's Raiders", *Business Week*, June 5, 2008.

[128] Там само; «Спасти бизнес от репрессий: каждый бизнесмен – вор?» // *Moscow News*. – 2002. – 17 January.

лювало компанії, на які припадало 80 % капіталізації російського ринку цінних паперів[130].

Доступ до грошових потоків величезних державних підприємств дозволяв російським посадовцям переводити бізнес і вкрадені державні ресурси до офшорних компаній, які вони таємно контролювали. В 2007 році Цюрихський арбітражний суд ухвалив рішення щодо друга Путіна Леоніда Реймана, міністра зв'язку, про використання ним своєї посади голови правління державної холдингової компанії з телекомунікацій для придбання активів вартістю 6 мільярдів доларів[131].

Малоймовірно, що до цього не був причетний Путін. Наявна інформація свідчить про те, що він теж грабує державу, й навіть у ще більших масштабах. Серед особистих друзів Путіна – найбагатші люди Росії: Геннадій Тимченко, голова нафтотрейдерської компанії *Gunvor*, чиї статки оцінюються в 15,3 мільярда доларів; Юрій Ковальчук, власник банку «Росія» (1,4 мільярда); брати Аркадій і Борис Ротенберги, спільний капітал яких складає 5,6 мільярда. Усі ці люди заробили свої статки на активах держави. Найбільший недержавний пенсійний фонд «Газфонд», другий за значенням банк Росії «Газпромбанк», медіа-холдинг «Газпром-Медіа» –їх усіх вивели з державного «Газпрому» й поставили під контроль банку «Росія». *Gunvor*, маловідомий у 2000 році, став

---

[130] Shevtsova, "The End of Putin's Era: Domestic Drivers of Foreign Policy", in "U.S.Russian Relations: Is Conflict Inevitable?", publication of Hudson Institute study group, June 26, 2007. Загальна капіталізація російського ринку цінних паперів у 2007 р. складала 1 трильйон доларів, тобто дорівнювала ВВП Росії. A.Aslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, 2007, 279. Загальна капіталізація лише трьох державних компаній – «Газпрому», «Роснафти» та «Російських залізниць» – становить 380 мільярдів доларів.

[131] A.Aslund, "Unmasking President Putin's Grandiose Myth", The Moscow Times, November 28, 2007. За даними Мілова та Нємцова, коли Медведєв очолював «Газпром», там зникли 6,3% акцій на суму 20 мільярдів доларів. Немцов Б., Милов В. «Путин: Итоги», grani.ru, 7 февраля 2008. – Режим доступу: http://graniru.org/Politics/Russia/m.133236.html, с. 4.

ламент і суди. Цей процес успішно просувався ще в перші роки правління Єльцина, але завершився за Путіна. В єльцинський період Держдума була слабкою, але не зовсім безпорадною, і опозиціонери мали шанси отримати представництво. За Путіна ці шанси систематично скорочувалися.

Різке підвищення рівня життя в Росії за Путіна мало величезний зиск для «Єдиної Росії», яка негайно почала вербувати нових членів і відкривати офіси по всій країні. Перехід влади до державного чиновництва та її зосередження в руках президента створили ситуацію, в якій майже кожен, хто обіймав керівну посаду, відчував, що потребує захисту у вигляді добрих стосунків із владою, а цей захист, як давали зрозуміти представники режиму, найкраще гарантували фінансова підтримка «Єдиної Росії» і діяльність в її інтересах.

Одним із наслідків цієї нової ситуації стало те, що комуністи та Ліберально-демократична партія (ЛДПР), які в єльцинський період принаймні удавали із себе опозицію, майже поступилися своєю незалежністю. Вони почали підтримувати політику нового режиму, час від часу сперечаючись щодо способів її реалізації.

Отже, єдиними потенційними представниками опозиції в Думі залишилися члени двох ліберальних партій – «Яблука» та Союзу правих сил (СПС). Однак після арешту Ходорковського обидві партії відчували великий дефіцит коштів. Водночас був ухвалений закон про підвищення порогу представництва в Думі до 7 %, що означало, що партіям треба активно збирати голоси по всій країні, аби бути представленими в парламенті. Після 2007 року ані «Яблуко», ані СПС вже не могли здолати цього бар'єра, і їхня нездатність здобути місця в Думі майже виключила лібералів із офіційного політичного життя країни. Партії, не представлені в Думі, могли брати участь у майбутніх виборах, лише зібравши десятки тисяч підписів, спеціальний закон дозволяв чиновникам відхиляти подання у разі неможливості підтвердження бодай одного підпису. У 2007 році партії «Народ за демократію та справедливість», очолюваній колишнім прем'єр-міністром Михайлом Касьяновим, було відмовлено в реєстрації через 37 помилок у списку, що налічував понад 56 тисяч членів партії. У 2011-му Партія народної

Контроль за виборчим процесом доповнювався підкоренням судової системи, в якої було мало шансів зберегти свою незалежність в унітарній державі.

У кожному регіоні саме голови судів організують роботу суду, включно з розподілом справ. До Путіна багато голів були політично незаангажовані, але з грудня 2001 року вони стали призначатися президентом, і це забезпечило їх підконтрольність державній владі.

Голова суду має прямий контакт із органами політичної влади та чимало способів контролювати суддів у своєму окрузі. Він забезпечує суддів житлом і складає графіки їхніх відпусток. Він також збирає матеріали, які можна використати як підстави для звільнення, наприклад, факти зволікання з розглядом справ або процедурних помилок. Голова може впливати й на кваліфікаційну комісію – наглядовий орган, обраний самими суддями, і саме від нього залежатиме, потрапить чи не потрапить під слідство суддя, підозрюваний у корупції[137].

За таких обставин судді бояться опиратися тиску з боку голови суду. Якщо в суді розглядається суперечка між приватними особами, то справа часто вирішується по суті. Якщо ж ідеться про «державний інтерес», то вказівки щодо рішення по справі передаються судді через голову суду.

Голова Московського міського суду Ольга Єгорова особливо прославилася виконанням політичних замовлень і використанням своїх повноважень для покарання за суддівську незалежність. Наприклад, суддю Ольгу Кудєшкіну усунули з посади в травні 2004 року за публічну заяву про те, що Єгорова наказала їй ухвалити потрібне генпрокурору рішення в справі мереж меблевих магазинів «Три кити» та «Гранд», які були засновані батьком одного високопосадовця з ФСБ і нібито не сплатили мільйони доларів імпортного мита.

Слідчим у цій справі був Павло Зайцев. Після того, як справу закрили за наказом генпрокурора, прокуратура висунула проти

---

[137] B.Bowring, "Judicial Independence in Russia", *The EU-Russia Review*, No.1, May 2006, 33.

каційна комісія розпочала проти неї дисциплінарне провадження за дискредитацію судової системи. У травні 2004 року комісія звільнила Кудєшкіну від обов'язків судді, звинувативши її в намаганні принизити авторитет судової влади та поставити під сумнів престиж суддівської професії[141].

Випадок із Кудєшкіною показовий. Росіяни не сподіваються й не можуть добитися справедливості там, де йдеться про інтереси режиму, а такими вважаються, зокрема, інтереси тих, хто використовує свої політичні зв'язки для збагачення. Саме через корумпованість російської судової системи Європейський суд із прав людини переповнений скаргами з Росії. У 2013 році їх було 24 102 – більше, ніж із будь-якої іншої з 46 країн-членів Ради Європи з цих справ Більшість цих скарг так і не були розглянуті, але з-поміж 129 ухвалених Європейським судом постанов щодо позовів проти Росії, порушення з її боку були визнані у 119 випадках[142].

Цю ситуацію прокоментував Олександр Коновалов, російський міністр юстиції, в інтерв'ю каналу НТВ 2 червня 2008 року. «В розвинутих країнах, – сказав він, – людина чудово знає, за що вона може отримати добряче по руках, а де вона діє у власному праві і може поводитися впевнено й спокійно, і до кого може звернутися за захистом, якщо на її права зазіхають. У нас, на жаль… звичайну людину намагаються ошукати всі. В Росії й надалі не подоланий споконвічний дискомфорт у захисті власних прав і їхнього здійснення... поваги до закону в повсякденному житті... ніколи не було в Росії, і досі»[143].

Путін і його підлеглі говорили про Росію, яка «встає з колін» після хаосу єльцинського періоду. Однак попри поліпшення економічної ситуації Росія повернулася до вихідної точки. Вона знову стала державою, яка позбавляє своїх громадян голосу та засобів

---

[141] Там само.

[142] *Russia, Press country profile*, European Court of Human Rights, July, 2014, www.echr.coe.int/Documents/CP_Russia_ENG.pdf.

[143] «Министр юстиции Александр Коновалов: уважения к закону в повседневной жизни в России не было никогда», polit.ru, 2 июня 2008, http://polit.ru/article/2008/06/02/interview/.

4. ВИБІРКОВИЙ ТЕРОР

Путінському режиму вдалося створити ілюзію стабільності. Цьому сприяв і дух часу. Чиновники висмоктували з Росії гроші з феноменальною швидкістю, але ціни на енергоносії зростали, й усюди були помітні ознаки нового процвітання. Протягом кількох місяців з'являлися десятки кав'ярень, цілодобових аптек і торгових центрів. У московських магазинах продавалися товари найдорожчих світових марок. Біля будівлі, в якій колись знаходилася Військова колегія Верховного суду СРСР і тисячі людей під час «великого терору» отримували смертні вироки, відкрилися представництва фірм «Бентлі» та «Мазераті», а також модний бутік «Ermenegildo Zegna».

Росіяни, які до того десятиліттями були позбавлені західних товарів, швидко стали їхніми поціновувачами. Жінки в столиці витрачали 12 % своєї зарплатні на косметику[144], а ресторани та кав'ярні були заповнені модно одягненими гультяями. Урядовці купували для своїх коханок приватні літаки та квартири, сприяючи дефіциту житла. Спостерігався бум і в сфері косметології. Ознакою часу був плакат, на якому красуня питає свого приятеля: «У тебе дві нирки, а ти кажеш, що тобі не вистачає грошей на подарунки?»

Проте економічний бум і централізована система управління самі по собі не могли гарантувати довготривалості режиму. Зовнішній спокій теж був наслідком провокацій і терору. Терор

[144] P.Baker, S.Glasser, Kremlin Rising, New York: Scribner, 2005, 142.

Захоплення Театрального центру на Дубровці відбулося під час вистави «Норд-Ост», найпопулярнішого в Росії мюзикла. 23 жовтня, о 21 годині з хвилинами, коли публіка приготувалася дивитися другу дію, сорок озброєних до зубів чеченських терористів – чоловіків і жінок – увійшли до зали й у напівтемряві швидко розійшлися по рядах. Чоловіки були в камуфляжі, з автоматами Калашникова через плече та гранатометами.

Терористи витягли на середину сцени великі мішки й почали виймати з них пакети з вибухівкою, які жінки прикріплювали до своїх поясів. Чоловіки тим часом закладали міни й підвішували до стін вибухові пристрої. Вони встановили три великі бомби – бочки з-під пального, заповнені металевими фрагментами, з детонаторами, зробленими з артилерійських снарядів: одну посередині першого поверху, другу в центрі балкона, а третю посеред сцени. Бомби було розташовано таким чином, що якби вони вибухнули разом, усіх глядачів уразило б градом шрапнелі, а будівля обрушилася б.

Ватажком терористів був нібито Мовсар Бараєв, племінник чеченського викрадача людей Арбі Бараєва, який, за даними військової газети «Красная звезда», брав участь у вбивствах 170 людей. Були, однак, ознаки того, що фактичним керівником був інший терорист – Абубакар (Руслан Ельмурзаєв). Терористи вимагали негайного припинення війни в Чечні. Вони попередили, що в разі знищення будь-кого з них убиватимуть у відповідь десятьох заручників. «Ми прийшли... припинити війну або вмерти за Аллаха, – сказав Бараєв. – Ми прагнемо смерті більше, ніж ви прагнете життя»[145].

Заручникам дозволили користуватися мобільними телефонами, й ті наказали родичам благати владу вести перемовини з терористами, а не захоплювати театр. У перші години облоги терористи відпустили більше ста заручників: дітей до 12 років, мусульман, іноземців і людей із серйозними захворюваннями. Кілька посередників, зокрема, політики Григорій Явлінський, Ірина

[145] J.B. Dunlop, The 2002 Dubrovka and 2004 Beslan Hostage Crises: A Critique of Russian Counter-Terrorism, Stuttgart: ibiden-Verlag, 2006, 131–134.

Протягом кількох хвилин було вбито 40 терористів. Вони встигли зрозуміти, що зал наповнюється газом, але не стали стріляти по заручниках або кидати в них гранати. Жоден із вибухових пристроїв, якими вони погрожували висадити будівлю в повітря, не був приведений у дію. Пізніше було виявлено, що ті бомби були муляжами, як і пояси шахідок. Атакувальні загони розправилися з терористами швидко та ефективно, й усі члени «Альфи» та «Вимпела» залишилися після цього штурму живими. Але в театральному залі понад 800 непритомних заручників сиділи в своїх кріслах або лежали в проходах – їм було важко дихати.

Евакуація заручників відбувалася хаотично. За відсутності медперсоналу міліція та солдати виносили нерухомі тіла людей на плечах або тягли їх за руки та ноги. Перед входом до театру їх складали один на одного, навіть не намагаючись відокремити живих від мертвих. Хоча органи охорони здоров'я мали кілька днів, аби підготуватися до наслідків облоги, карет «швидкої допомоги» не вистачало, й заручників везли до лікарень автобусами, мікроавтобусами та автівками[148]. У результаті померло багато людей. Відомий бард Олександр Карпов помер після того, як провів сім годин в автобусі, набитому трупами[149]. В іншому випадку тридцятьох заручників поклали до військового мікроавтобуса, розрахованого на 12 місць, декого – на підлогу. Тринадцятирічна дівчинка була розчавлена іншими тілами й померла дорогою до лікарні[150].

Назву газу, що було застосовано, не повідомили рятувальникам, й вони були змушені протягом кількох годин випробовувати антидоти, перш ніж знайшли один ефективний – налоксон,

[148] Что это было? Спасение заложников или уничтожение террори стов? // *Новая газета*. – 2002. – № 86, 21 ноября; Богоран И., Солдатов А. Неправда // *Версия*. – 2002. – 4-10 ноября; D.Satter, "Death in Moscow", National Review Online, October 29, 2002; Editorial, "Why Were Doctors in the Dark?", *The Moscow Times*, October 28, 2002.

[149] G.Tetrault-Farber, "No Closure for vitims of Theater Hostage Crisis, 12 Years On", *The Moscow Times*, October 22, 2014.

[150] Подрабинек А. Политика на крови // *Prima News*. – 2002. – 5 ноября.

люди та надходити зброя з Північного Кавказу. Ні міліція, ні ФСБ не зреагували на цю вкрай незвичну діяльність. ФСБ не зреагувала й на попередження, які отримувала від джерел у кримінальному світі, про велику групу озброєних чеченських екстремістів, що збиралася в Центральному та Південно-Західному округах Москви. Одне з попереджень надійшло від Михайла Трепашкіна, який більше не працював у ФСБ, але зберігав кримінальні контакти. Він, зокрема, повідомляв про те, що Абубакар живе в Москві й займається захистом двох фірм, які забезпечують грошима чеченських бойовиків. Після нападу, коли Трепашкін дізнався про роль Абубакара, він знову зв'язався з ФСБ й запропонував поділитися інформацією. У відповідь ФСБ спробувала сфабрикувати справу проти нього[154].

Служба безпеки, мабуть, не просто проігногрувала інформацію про підготовку терактів. Існували ознаки того, що ФСБ і терористи були тісно пов'язані. Одним із відвідувачів будинку у селі Чорне був Арман Менкеєв, відставний майор російської військової розвідки (ГРУ) та фахівець із виготовлення вибухівки. За деякими даними, саме він готував пояси шахідів та інші вибухові пристрої, що використовувалися при захопленні заручників на Дубровці. Менкеєв не брав участі у теракті, але його роль у подіях важко пояснити за умови, якщо влада не сприяла цьому нападу. Співробітники ФСБ, які допитували Менкеєва, дійшли висновку, що він є лояльним до російської державної влади і, крім того, «вміє зберігати військову таємницю»[155].

Інші терористи до подій в кінотеатрі пройшли російські в'язниці. Мовсара Бараєва арешутвало ГРУ, але його було звільнено, аби він міг зіграти одну з провідних ролей у захопленні заручників[156]. Принаймні троє з присутніх у театрі шахідок сиділи в тюрмі у вересні, за місяць до всіх подій, але теж були звільнені. Четверта жінка нібито відбувала тривалий термін в одній із російських

---

[154] Там само, 115–118.

[155] Там само, 117.

[156] A.Nivat, "Chechnya: Brutality and Indifference", *Crimesofwar.org*, January 6, 2003, цитується в: Dunlop, *The 2002..*, 121.

запис зроблено не напередодні облоги театру, а щонайменше за два місяці до того, наприкінці літа. Це підтверджується і заявою Закаєва про те, що Масхадов говорив не про захоплення заручників, а про заплановану воєнну операцію проти федеральних військ. Коли в інтерв'ю на каналі НТВ терористів спитали, хто їх послав, Бараєв назвав ім'я противника Масхадова, ісламіста Шаміля Басаєва[160].

У наступні за нападом на «Норд-Ост» місяці родичі загиблих та вцілілі заручники почали вимагати від влади відповідей на свої запитання. Перше з них стосувалося найменування газу. Було повідомлено лише, що цей газ був заспокійливим опіатом, похідним від фенатилу, в аерозольній формі. Точний хімічний склад речовини не уточнювався. За даними з деяких джерел, це був «Колокол-1» – газ-інкапаситант, розроблений в одній із радянських військових лабораторій у 1970-х роках, пов'язаний із високим ризиком смерті[161].

Це питання було дуже важливим. Багато з тих, хто вижив, серйозно хворіли, й без інформації про специфіку отрути лікарі не знали, як людей лікувати. У квітні 2003 року один із адвокатів, що представляли колишніх заручників, повідомив, що з 26 жовтня 2002 року померло ще близько 40 людей. У жовтні 2003 року газета «Версия» оприлюднила результати власного розслідування: за її даними, на той час померло вже близько 300 осіб[162].

30 вересня 2003 року, відповідаючи на запитання журналістів, Путін сказав, що цей газ був «нешкідливим», і спростував інформацію про те, що він став причиною смерті заручників. Вони померли від тривалого перебування в нерухомому стані та від хронічних захворювань, сказав він. Однак експерти з Центру медицини катастроф дійшли висновку, що ці смерті були спричинені дією «високої концентрації певної хімічної речовини»[163].

---

[160] Там само, 138.

[161] Там само, 144.

[162] Там само, 146.

[163] Губарева С., Москаленко К., Михайлова О. «Норд-Ост» – газ не спасал от взрыва // *Новая газета*. – 2005. – 21 марта.

року його було вбито. На прес-конференції з нагоди третіх роковин цих подій Світлана Губарева, яка під час облоги втратила свого нареченого – американця Сенді Букера – та 13-річну доньку Сашу, сказала: «Складається таке враження, що всі ми – колишні заручники, живі та мертві, родичі заручників – для прокуратури ніхто»[165].

Перед захопленням театру на російську владу дедалі сильніше тиснули щодо врегулювання ситуації з Чечнею. Населення Росії дедалі більше втомлювалося від війни, що тривала вже три роки. За даними опитування у вересні 2002 року, 56 % респондентів віддавали перевагу мирним переговорам з метою припинення чеченського конфлікту й лише 34 % – продовженню воєнних дій[166]. Зростав і міжнародний тиск. 16–19 серпня 2002 року між колишніми спікерами російського парламенту Іваном Рибкіним, Русланом Хасбулатовим і чеченським лідером Ахмедом Закаєвим відбулися переговори під егідою Американського комітету за мир у Чечні, одним із провідних членів якого був Збігнєв Бжезінський. План, запропонований Бжезінським, передбачав визнання чеченцями територіальної цілісності Росії та проведення референдуму, на якому чеченці могли б висловитися за конституційну основу широкого самоврядування. Однак захоплення Театрального центру поклало цим перемовинам край.

Позбувшись тиску щодо мирного врегулювання, режим тепер міг застосувати свою улюблену стратегію: промосковському маріонетковому уряду Чечні на чолі з колишнім бойовиком Рамзаном Кадировим було обіцяно майже повну свободу дій доти, доки він демонструватиме лояльність до Москви. До цього було додано мільярди рублів допомоги. Велику частину цих грошей було вкрадено, але дещо використали для відновлення республіки. Органи безпеки були укомплектовані етнічними чеченцями, які виявилися не менш жорстокими, ніж їхні російські попередники, але

---

[165] Губарева С. Выступление на пресс-конференции к третьей годовщине «Норд-Оста» // Zalozhniki.ru. – 2005. – 25 октября. – Режим доступу: www.zalozhniki.ru/comment/9718.html.

[166] Dunlop, *The 2002*..., 107.

Що більше народу прибувало до залу, то більшими ставали галас і паніка. Коли один із заручників наблизився до терористів, він негайно отримав постріл у голову. Інших чоловіків примусили протягти його тіло за руки через зал, і люди раптом замовкли. Терористи підвісили на дроті над спортивним залом бомби, наповнені металевими кульками та уламками скла, а також позривали дошки підлоги, аби покласти бомби й туди. Найбільш потужні вибухові пристрої вони поклали на стільцях поміж заручниками.

Терористами – майже виключно чеченцями та інгушами – керував Руслан Хучбаров, відомий за прізвиськом «Полковник». У 1998 році він убив двох вірмен, сперечаючись за жінку, після чого став «глибоко релігійним». Заступником Хучбарова був Володимир Ходов – напівукраїнець, напівосетин, навернений в іслам і причетний до згвалтувань у 1998 та 2004 роках, підриву автівки у Владикавказі в березні та сходу з рейок потяга в Ельхотово через два місяці[167].

Встановивши контроль, терористи передали назовні з однією із заручниць, Ларисою Мамітовою, записку, в якій вимагали, аби до школи прийшли чотири особи: Олександр Дзасохов, президент Північної Осетії, інгуський президент Зязиков, радник Путіна з питань Північного Кавказу Асламбек Аслаханов та педіатр Леонід Рошаль, який, як вважалося, працював із ФСБ під час облоги Театрального центру на Дубровці. У записці також містився номер мобільного телефону для контакту з терористами. Другого заручника випустили з відеозаписом ситуації всередині школи та з ще однією запискою – з вимогою припинити війну в Чечні та звільнити 27 бойовиків, захоплених у полон після червневого набігу на Інгушетію.

Однак, попри ці записки, влада не виявила зацікавленості в перемовинах. Державне телебачення повідомило, що терористи не висунули жодних вимог, і хоча Мамітова переконувала представників влади, що в школі утримують понад тисячу бранців, по телебаченню назвали цифру 120 осіб[168].

---

[167] Там само, 29–36.

[168] T.Phillips, *Beslan: the Tragedy of School No. 1*, London: Granta Books, 2007, 118.

ний з другим заручником, нібито виявився «порожнім» (за кілька днів це відео було показано по НТВ)[172]. Коли терористи побачили, що телефон не спрацьовує, вони послали Мамітову вдруге – з новим номером. На цей момент для розмови з терористами був призначений Віталій Зангіонов, перемовник із північно-осетинської ФСБ, але його пропозиції – шлях відступу, гроші та живий щит – не відповідали вимогам терористів. Якби влада погодилася принаймні на звільнення 27 ув'язнених бойовиків, які брали участь у рейді на Інгушетію, то вони могли б таким чином купити життя багатьох заручників. Але вони цього не зробили.

Між тим ФСБ майже напевно можна звинуватити в усуненні ще одного потенційного перемовника – Анни Політковської. Почувши про захоплення заручників, Політковська о 21-й годині сіла на літак до Ростова, сподіваючись дістатися звідти Беслана автівкою. Чеченці поважали журналістку за її репортажі, й під час подій на Дубровці вона мала більше успіху, ніж інші перемовники. Однак, сівши на літак до Ростова, вона випила чаю й втратила свідомість. Коли літак приземлився, її швидко доправили до шпиталю й піддали інтенсивній терапії. Пізніше вона говорила, що її отруїли.

На другий день облоги по державному телебаченню оголосили, що точна кількість заручників у школі – 354. Насправді їх було 1128. Терористи, які мали доступ до радіо та телебачення, і ті заручники, що сиділи досить близько, аби почути ці повідомлення, були приголомшені тим, як репортери весь час повторюють цю безглуздо занижену цифру[173].

Облога тривала, й стан заручників погіршувався. Вони були набиті в спортзал у такій кількості, що ледь могли поворухнутися. Був спекотний день, і атмосфера в залі була нестерпною, люди задихалися. Пити їм не давали, й через зневоднення багато хто періодично непритомнів. Терористи принесли відра, аби заручники користувалися ними як туалетом. Невдовзі сморід у приміщенні став запаморочливим. Водночас змучені спрагою люди почали пити сечу.

---

[172] Dunlop, *The 2002..*, 55.

[173] Phillips, 118.

від Беслана. Видовище озброєних людей, що захоплюють школу, викликало паніку серед мешканців села – вони думали, що це терористи. Коли прибула місцева міліція, то виявила, що це російський спецназ. Чутки про тренування досягли Беслана, і родичі заручників зрозуміли, що попри публічні заяви, влада збирається штурмувати школу. Починаючи з 1 вересня вони утворювали перед школою живий ланцюг, аби запобігти цьому. Їх постійно вмовляли розійтися, але вони відмовлялися.

Коли Аушев домовлявся пройти до школи, він разом із Дзасоховим також зв'язувався телефоном із Закаєвим у Лондоні. Вони попросили його поговорити з Масхадовим, і з міркувань безпеки Закаєв мав чекати на дзвінок Масхадова. Закаєв зателефонував до Чеченської служби Радіо «Свобода» та розповів про свої розмови з Аушевим і Дзасоховим. Коли новину було оприлюднено, Масхадов почув її у своїй таємній штаб-квартирі в горах і негайно подзвонив Закаєву, він заявив, що готовий приїхати в Беслан без попередніх умов, якщо йому гарантують безпечний проїзд[177]. Також він зробив заяву, в якій закликав терористів відпустити дітей.

На другу ніч облоги відчай і пригніченість заручників тільки зростали. У когось почалася істерика. Інші, особливо маленькі діти, були немовби паралізовані й майже втратили свідомість.

Вранці 3 вересня Аушев и Дзасохов знову зателефонували Закаєву, який розповів їм про реакцію Масхадова. Дзасохов відповів: «Я нічого іншого й не очікував від Аслана Алієвича», і додав, що йому потрібно дві години на вирішення питання безпечного проїзду, яке він має обговорити з «першим» (Путіним)[178]. Однак невдовзі до кризового комітету прийшла людина зі штабу ФСБ і сказала Дзасохову, що оперативному відділу відомо про його контакти із Закаєвим і Масхадовим і родичі заручників хочуть із ним поговорити.

Дзасохов попрямував до клубу поблизу, де на нього чекали численні родичі заручників. Коли вони дізналися, що Дзасохов розмовляв з Масхадовим, то залишили свій пост перед школою,

---

[177] Ахмед Закаєв, бесіда з автором, 3 вересня 2014 р.

[178] Там само.

того, протягом більш ніж двох годин Тихонов забороняв усім гасити вогонь. На момент початку ліквідації пожежі, о 15.28, заживо згоріло понад 160 заручників. При розтинах виявилося, що причиною смерті був термічний шок, що означало, що у жертв обгоріло майже 100 % шкіри, кульових чи осколкових поранень у них не було[180].

Коли вогонь ущух, мертвими були 318 заручників, зокрема, 186 дітей. Десятьох російських спецпризначенців теж було вбито, як і двох рятувальників[181]. Серед терористів загинуло 32 людини, решта (кількість невідома) втекла[182].

Путін прибув до Беслана о 5-й годині ранку. Він поїхав прямо до районної лікарні, де протягом 30 хвилин відвідував у палатах постраждалих. Потім попрямував до оперативного штабу ФСБ, де зустрівся зі співробітниками і зробив заяву для телебачення. Не було жодного наміру застосовувати силу, але події розвивалися «швидко та несподівано», сказав Путін і похвалив спецслужби за «особливу мужність». Потім він повернувся до Москви, не зустрівшись із родичами жертв і, наскільки відомо, не відвідавши спаленої школи[183]. Пізніше Путін з'явився на телебаченні зі зверненням до народу. «Сталася жахлива трагедія, – сказав він. – Ми живемо в умовах, що склалися після розпаду величезної, великої держави... Ми виявили слабкість. А слабких б'ють»[184]. І він оголосив про низку заходів, начебто призначених посилити єдність країни. Одним із них було скасування загальних виборів губернаторів – пряме порушення російської Конституції.

---

[180] D.Satter, "Remembering..."; D.Satter, "The Truth About Beslan", *The Weekly Standard*, November 13, 2006; Dunlop, The 2002.., 17.

[181] V.Voronov, D.Satter, "No One Bargains with Terrorists, Do They? Beslan 10 Years Later", Russian Studies Centre, The Henry Jackson Society, спільно з Російською службою радіо «Свобода», жовтень 2014.

[182] Dunlop, The 2002.., 99. Було також 784 поранених. Із 1128 заручників неушкодженими виявилися лише 82. Графова Л. Чтобы нигде и никогда // *Новая газета*. – 2005. – 29 серпня.

[183] Путин не доехал до разрушенной школы // *Gazeta.ru. – 2004.* – 5 сентября.

[184] Dunlop, *The 2002...*, 98.

Із 18 терористів, які скоїли напад, більшість раніше арештовувалися. Ходов, який перебував у федеральному розшуку як учасник двох терактів 2004 року у Владикавказі та Ельхотові, відкрито жив в Ельхотові й кожного дня молився в місцевій мечеті. Про це повідомлялося північно-осетинському управлінню ФСБ і відділу міліції з боротьби з організованою злочинністю, але його не заарештували[186].

В ході офіційного розслідування по Беслану навіть не розглядалося питання, чому міліція не зреагувала на попередження й чому терористам дозволили вільно пересуватися. Пояснення надійшло від організатора Бесланської трагедії, Шаміля Басаєва. У листі під назвою «Ми маємо багато чого розповісти про Беслан...», опублікованому 31 серпня 2005 року на сепаратистському сайті *Kavkazcenter.net*, Басаєв писав, що захоплення школи почалося з плану російських служб безпеки спровокувати чеченських бойовиків на захоплення будівель парламенту та уряду Північної Осетії.

За словами Басаєва, теракти, здійснені Ходовим у 2004 році, виконувалися за підтримки ФСБ, з метою завоювати довіру Басаєва. Після цього Ходов запропонував план захоплення урядових будівель Північної Осетії. Але коли він зізнався, що працює на ФСБ, Басаєв переконав його стати подвійним агентом, таким чином Ходов змусив росіян повірити в реальність плану захоплення, нібито призначеного на 6 вересня – річницю незалежності Чечні. Сили ФСБ, писав Басаєв, «збиралися (6 вересня) зустріти нас на в'їзді до Владикавказа та знищити. З 31 серпня вони відкрили нам коридор для активного збирання розвідданих, але ми скористалися ним для заходу в Беслан (і захоплення школи), "переплутавши" час і об'єкт нападу»[187].

Басаєва не можна вважати цілком надійним джерелом, але його розповідь є єдиним логічним поясненням того факту, що цьому нападу не запобігли, чому напад на школу відбувся. Крім того, неісламська опозиція Масхадова провела власне розслідування й дійшла висновку, що пояснення Басаєва правдиве. Захоплення

---

[186] Там само.

[187] Басаев Ш. «У нас есть много что рассказать по Беслану...» // *Kavkazcenter.net*. – 2005. – 31 августа.

чому не спробували домовитися з ними й чому було знищено місце злочину, Путін відповів, що не знає. Він пообіцяв ретельне розслідування[191]. Результати розслідування, оголошені в грудні, знімали будь-яку відповідальність за цю трагедію з міліції та інших силовиків.

Захоплення школи чеченськими бойовиками-ісламістами мало наслідком рішуче ототожнення всіх чеченців із тероризмом. Але кривава розв'язка була на совісті й російської влади, яка байдуже поставилася до життів сотень заручників, що стали бранцями внаслідок її некомпетентності та авантюризму.

Попри те, що втручання Масхадова було єдиною надією уникнути масової загибелі людей, росіяни звинуватили його в захопленні школи й оголосили винагороду за його голову. 8 березня 2005 року Масхадова було вбито у перестрілці в чеченському селищі Толстой-Юрт. За російським законом тіла «терористів» не повертаються родинам, тому його останки зникли[192].

Після Бесланської трагедії в Росії порушувалися питання щодо можливої співучасті в ній російських спецслужб, але десять років конфлікту притупили в суспільстві відчуття правильного та неправильного стосовно Чечні. За винятком кількох людей у Москві та родичів загиблих у Беслані, бажання з'ясувати, що ж насправді трапилося, у громадськості майже зникло.

Захоплення заручників у Театральному центрі на Дубровці та Беслані надзвичайно допомогло Путіну в його намаганнях виставити себе ворогом тероризму й легітимізувати війну в Чечні в очах як росіян, так і Заходу. У самій Чечні Кадиров правив, викрадаючи людей і застосовуючи до них тортури, але проблема Чечні поступово зникала з інформаційного простору світу. Уявлення про те, що Путін наводить там лад, дедалі поширювалося.

Окрім знищення сепаратистського руху в Чечні, путінський режим зміцнював свою владу ще одним методом: убивствами відомих політичних діячів. Росіяни могли висловлюватися вільно,

---

[191] Там само.

[192] I.Akhmadov, M.Lanskoy, *The Chechen Struggle: Independence Won and Lost*, New York: Palgrave Macmillan, 2010, 227–9.

безволосого, з очима, що дивляться в камеру. Ця світлина з'явилася на перших шпальтах газет усього світу[193]. 22 листопада його стан погіршився, й серце двічі зупинялося. Наступного вечора було оголошено про його смерть.

Друг Литвиненка Олександр Гольдфарб прочитав зроблену Литвиненком заяву, в якій той звинувачував Путіна в своєму вбивстві. «Ви можете змусити замовчати одну людину, – йшлося в заяві, – але протест усього світу лунатиме у ваших вухах, пане Путін, усю решту вашого життя»[194].

Литвиненко помер, так і не довідавшись, хто саме його вбив, але напередодні смерті зразки його сечі було надіслано до Центру досліджень ядерної зброї (AWE), який контролює британський ядерний арсенал. Там їх перевірили на альфа-випромінювальні елементи, які, на відміну від бета-часток, не можуть проходити крізь шкіру, але є смертельними, коли потрапляють усередину організму. Перевірка показала наявність полонію-210 – альфа-випромінювача. Якби Литвиненко помер раніше, причину смерті, можливо, так і не визначили б[195].

Після виявлення полонію британська поліція почала ретельно перевіряти пересування Литвиненка. Сліди полонію було знайдено в барі «Pine», в суші-барі, де Литвиненко обідав із Луговим і Ковтуном 16 жовтня, та на кріслі літака «Британських авіаліній», яким Луговий летів з Москви до Лондона 25 жовтня[196].

На прес-конференції в Гельсінкі, яка відбувалася наступного дня після смерті Литвиненка, але до того, як було виявлено полоній, Путін сказав, що ознак насильницької смерті тут немає й ця справа використовується в політичних цілях. Віце-прем'єр Сергій Іванов заявив, що Литвиненко мав «низький рівень інте-

---

[193] S.LeVine, *Putin's Labyrinth: Spies, Murder and the Dark Heart of the New Russia*, New York: Random House Trade Paperbacks, 2009, 140.

[194] Там само, 142.

[195] Y.Felshtinsky, V.Pribylovsky, *The Corporation: Russia and the KGB in the Age of President Putin*, New York and London: Encounter books, 2008, 487.

[196] B.Fenton, J.Steele, R.Highfield, D.Gardham, "Net tightens on the amateur assassins", *The Telegraph*, December 1, 2006; LeVine, 145.

Протягом десяти місяців не було жодної інформації про цю справу, але в серпні 2007 року генпрокурор Росії Юрій Чайка оголосив, що заарештовано десятьох людей, які скоро постануть перед судом. Він сказав, що кілерами були чеченські злочинці, але замовляли цей злочин люди за межами Росії, аби дискредитувати російських лідерів[201]. Путін натякнув, що замовником був Березовський[202].

Коли в листопаді 2008 року розпочався судовий процес, число обвинувачених скоротилося до трьох – двох братів-чеченців, Ібрагіма та Джабраїла Махмудових, і Сергія Хаджикурбанова, колишнього майора міліції, члена організованого злочинного угруповання. Четвертого – Павла Рягузова, колишнього підполковника ФСБ – підозрювали в керівництві цією змовою, але через брак доказів йому не висунули звинувачення за цією справою, засудивши за інший злочин. Третій із братів Махмудових, Рустам, утік за кордон.

Суд тривав три місяці й завершився 19 лютого 2009 року виправдальним вироком для всіх підсудних. Багато хто вважав, що ФСБ саботувала кримінальне переслідування, зробивши вкидання інформації про особи підозрюваних, що дало можливість втекти фактичному вбивці, та не дозволивши слідчим вилучити комп'ютер з офісу Рягузова. За даними «Новой газеты», ФСБ почала стежити за Політковською влітку 2006 року, але відмовилася повідомити, що було виявлено[203].

Існували докази того, що за Політковською стежила ще одна «команда». У день загибелі журналістка робила покупки в супермаркеті «Рамстор» на Фрунзенській набережній. Прихована відеокамера

[201] Там само.

[202] Там само.

[203] «Операционное сопровождение убийства» // Новая газета. – 2008. – № 74. – 6 октября; Донских И. Москва. Состоялась пресс-конференция, посвященная завершившемуся судебному разбирательству по делу об убийстве Анны Политковской и оправдательному вердикту присяжных, вынесенному сегодня // Новая газета. – 2009. – № 17. – 18 февраля; Ph.P. Pan, "3 Acquitted in Killing of Russian Reporter", The Washington Post, February 20,2009.

Гайтукаєв йому сказав, нібито замовниками... були Березовський і Закаєв»[208]. Замість пожиттєвого ув'язнення Павлюченков отримав 11 років.

Угода Павлюченкова зі стороною обвинувачення дозволила приховати слід, що вів до замовника. Даних на підтвердження офіційної версії – нібито за цим злочином стояв Березовський – немає. 20 червня 2014 року було оголошено вирок п'ятьом особам. Гайтукаєв, який наймав банду, та його племінник Рустам Махмудов, кілер, отримали довічне ув'язнення; Ібрагім і Джабраїл Махмудови – відповідно 12 і 14 років за стеження за Політковською в день убивства; Хаджикурбанов – 20 років як співучасник. Жоден із них, найімовірніше, не знав замовника вбивства.

Окрім Литвиненка та Політковської, були вбиті й інші відомі політичні опоненти Путіна. Сергій Юшенков розслідував підриви житлових будинків, збирався розслідувати справу «Норд-Оста», а також був співголовою «Ліберальної Росії» – нової політичної партії, яка, схоже, мала шанс стати головною опозиційною до Путіна демократичною партією. Юшенкова застрелили біля будинку, де він мешкав, 17 квітня 2003 року, лише за кілька годин після отримання реєстраційних документів, необхідних для участі партії у грудневих виборах до Думи. Михайла Коданьова, другого лідера «Ліберальної Росії», судили й дали 20 років ув'язнення за замовлення вбивства Юшенкова. Коданьов наполягав на своїй невинуватості й був засуджений лише на підставі свідчень іншого підозрюваного, Олександра Винника, який зробив кілька суперечливих заяв[209]. Через два роки репортер газети «Moscow News» Ігор Корольков дізнався, що відеокамера біля будинку, де було вбито Юшенкова, зафіксувала двох людей, що біжать від будинку відразу після вбивства. Міліція вилучила цей відеозапис, але до матеріалів справи Коданьова його так і не було додано[210].

---

[208] Там само.

[209] Генри Резник: «Коданева оговорили» // Grani.ru. – 2004. – 17 марта.

[210] D.Satter, "Who Killed Litvinenko", *The Wall Street Journal*, November 27, 2006.

поділ власності в Москві родиною Лужкова та перерозподіл власності в сфері телекомунікацій. Його було застрелено на вулиці 9 липня 2004 року[212].

Російська влада звинуватила в цьому злочині групу чеченців, і в 2006 році в одному з московських судів відбувся судовий процес. Прокурор сказав, що це вбивство замовив чеченський високопосадовець Хож-Ахмед Нухаєв, якому не сподобалося, як його зобразили в книжці Хлебнікова. Це пояснення мало кого переконало – не лише тому, що таке вбивство виглядає абсурдно надмірною реакцією, а й тому, що назагал Нухаєв описаний у книжці доброзичливо[213]. Нухаєв перед убивством зник, але двох чеченців – Мусу Вахаєва та Казбека Дукузова – звинуватили в здійсненні цього злочину за його наказом. Несподіваного повороту справі надав Сергій Соколов, який розслідував убивство Політковської. Він сказав, що Дукузов пов'язаний із Гайтукаєвим – агентом ФСБ, який наймав кілерів Політковської[214]. Дукузова та Вахаєва виправдали, але Верховний суд скасував цей вердикт і призначив новий судовий процес. Тим часом зник Дукузов. Сьогодні справа Хлебнікова більше не є предметом активного розслідування[215].

Зазвичай режим не застосовував терористичних методів проти своїх друзів, але якщо друг ставав незручним, його теж могли ліквідувати – хоча б для того, щоб він не заговорив. Двома такими друзями були наставник Путіна, колишній мер Петербурга Анатолій Собчак, і той, хто вважався посередником між Путіним та організованою злочинністю, – Роман Цепов.

Собчак був найвідомішим із колег Путіна, що померли за загадкових обставин. Путін був заступником Собчака, і Собчаку був відомий масштаб путінської корумпованості в перші роки правління Єльцина. У 2000 році, коли тривала кампанія обран-

---

[212] Корольков И. «У него не было шансов выжить» // *Svoboda.org*. – 2014. – 20 липня.

[213] Там само.

[214] D.Satter, "Journalism of Intimidation", Forbes, com. July 7, 2009.

[215] Там само.

Не менш загадковою була смерть Романа Цепова, співзасновника одного з петербурзьких охоронних підприємств. Коли Путін був заступником мера Петербурга, Цепов урегульовував стосунки між мерією та петербурзьким злочинним світом[220]. Він захворів 11 вересня 2004 року, випивши чаю в штаб-квартирі петербурзької ФСБ. Спочатку у нього була сильна блювота та діарея, а також різке зниження рівня лейкоцитів у крові, потім почала злазити шкіра з язика та губ. Невдовзі він став схожим на хворого на лейкемію, підданого хіміотерапії. Коли Цепов помер 24 вересня, рівень радіації у його тілі перевищував норму в мільйон разів[221].

На похороні Цепова були присутні високі чини з ФСБ і МВС, а також його давній бізнес-партнер Володимир Барсуков-Кумарін – за припущенням, голова Тамбовського кримінального угруповання. На цвинтарі зібралися лише близькі друзі та родичі, й серед них Барсуков-Кумарін. Міліцейський загін вшанував пам'ять Цепова салютом.

Місцеві прокурори порушили у зв'язку зі смертю Цепова кримінальну справу, але її швидко закрили через «відсутність підозрюваних». Насправді ж було чимало людей, які могли бажати Цепову смерті. «Самовпевненість Цепова та кількість інформації, якою він володів, набули небезпечних масштабів, – писав Ваксберг, який теж досліджував цю справу. – Усі розуміли також, що його вбивці були присутні на церемонії поховання своєї жертви»[222].

---

[220] K.Dawisha, *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia*, New York: Simon and Schuster, 2014, 77.

[221] Там само, 80.

[222] Там само.

багатства Росії «наркотиком» і засуджував корупцію та «правовий нігілізм» у країні[225], але для подолання цих проблем не робив жодних кроків. Його заяви мали звучати як президентські, але єдиним їхнім наслідком було подання оманливого сигналу лібералам, які сподівалися на позитивні зміни.

За чотири роки свого президентства Медведєв змінив тільки одне в путінській системі: йому вдалося збільшити президентський термін із чотирьох років до шести. Однак стабільність не могла тривати вічно. Що довше цей режим залишався при владі, то корумпованішим він ставав і то більше нехтував межами дозволеного, й це дедалі більше відчужувало від нього населення. Так само не міг бути вічним російський економічний бум. У 2008 році внаслідок світової економічної кризи різко знизився темп розвитку економіки. Наступного року його було відновлено, але до попереднього рівня він не повернувся. Директор Левада-центру Лев Гудков писав у вересні 2011 року в «Новой газете»: «Це бідне та втомлене від струсів суспільство було готове заплющити очі на адміністративне свавілля та війну в Чечні, корупцію та зростання соціальної нерівності, не кажучи вже про імітаційну демократію та фокуси з виборами. Переважна маса людей, включно з найбіднішими, повірила, що зростання добробуту – це надовго»[226].

Економічна криза підірвала цю довіру. Раптом виникли сумніви щодо майбутнього та здатності влади керувати. Але процес, який призвів до політичного пробудження населення, почався не з оцінки економічної ситуації, а з усвідомлення росіянами того факту, що Путін збирається залишатися у владі довічно.

2011 року Путін почав подавати недвозначні сигнали щодо свого наміру повернутися на президентську посаду. Він знову став об'єктом підлесливої уваги державного телебачення: то роз'їжджав на мотоциклі «Харлей-Девідсон», то сидів за роялем, наспівуючи хіт 50-х років «Blueberry Hill». Перший заступник глави президентської адміністрації Владислав Сурков зізнався в одному

---

[225] Цитується в: Satter, "Russia's Looming...", 6.

[226] Гудков Л. Кто виноват, что нам плохо? // *Новая газета*. – 2011. – 21 сентября.

ської партії складала 99,5 %[232]. Держслужбовців теж примушували голосувати за «Єдину Росію», причому виборці могли голосувати кілька разів завдяки спискам, повним «мертвих душ»[233].

Результати підрахунку голосів надсилалися з виборчих дільниць до Центральної виборчої комісії, де кількість голосів, поданих за «Єдину Росію», подекуди завищувалася в два-три рази. В Москві, за даними одного екзит-полу (пізніше скасованого через «неточність»), «Єдина Росія» отримала 27 % голосів виборців[234]. Коли ж ЦВК оголосила результати, то по Москві для «Єдиної Росії» вони підскочили до 46,5 %, а по всій країні на сусідніх дільницях було зафіксовано абсолютно незіставні результати: на одних підтримка провладної партії становила 30 %, на інших – 80 %[235]. Аналіз показав, що таке голосування за «Єдину Росію» було пов'язано з явкою на вибори, тобто відбувалося масове вкидання бюлетенів на користь цієї партії. Крім того, результати «Єдиної Росії» наближалися до круглих цифр – 50, 60, 70 %, – що свідчило про те, що місцеві чиновники намагалися досягти наперед визначених показників. Такі самі сплески мали місце на виборах до Думи 2007 року[236].

Шахрайство на виборах 4 грудня відбувалося в той час, коли психологічний ефект від підвищення рівня життя вже слабшав, і значна частина населення зрозуміла, що рішення Путіна йти на третій термін фактично позбавляло народ громадянських прав. Упродовж 2000-х років на мітинги опозиції зазвичай збиралося кількасот чоловік, але в 2012-му вочевидь сфальсифікований підрахунок голосів зібрав на стихійну демонстрацію 5 грудня на Чистих Прудах у Москві 10 тисяч. Більшість людей дізналися про подію через соціальні мережі. Блогер Олексій Навальний затаврував «Єдину Росію» як «партію шахраїв і злодіїв», і це гасло

---

[232] Там само, 233.

[233] Там само, 232.

[234] Там само, 234.

[235] Там само, 233.

[236] Там само, 233; Шпилькин С. Статистика исследовала выборы // Gazeta.ru. – 2011. – 10 декабря.

Майже всі найбагатші росіяни здобули свої статки за допомогою політичної протекції, і якщо людині, яка забезпечувала певну монополію, щось загрожувало, то в небезпеці опинялися й ті, хто залежав від її корупційної підтримки. Провідні бізнесмени та чиновники почали шукати надійні притулки, відмивати гроші та переводити свої активи за кордон. Це відбувалося й у 2008-му, коли було ще не відомо, чи балотуватиметься Путін у президенти втретє, але виведення капіталів з країни після протестів 2011 року була в три-чотири рази масштабнішою. Один американський юрист, близько знайомий із олігархами путінської доби, зауважив: «Відсутність патріотизму в еліти вражає».

Президентські вибори 4 березня наближалися, й Медведєв оголосив низку реформ, які мали пригасити протести, йшлося про повернення прямих виборів губернаторів і спрощення реєстрації політичних партій. Однак можливість обирати губернаторів зводилася нанівець державним контролем за висуванням кандидатів, а лібералізація реєстрації партій – забороною об'єднань. Це сприяло створенню безлічі дрібних партій, підтримуваних Кремлем, які ще більше заплутали виборчу ситуацію[242].

4 лютого близько 125 тисяч осіб звезли на Поклонну гору – меморіальний парк, створений на честь перемоги СРСР у Другій світовій війні. Аудиторія складалася з держслужбовців, яким заплатили за присутність на мітингу, а також робітників-мігрантів, привезених автобусами з провінції для створення масовості заходу. Їм розповіли, що опозицією керують США та НАТО і в разі перемоги на виборах вона передасть ядерну зброю Росії Америці[243].

Президентські вибори 4 березня 2012 року відзначалися такими самими фальсифікаціями, що й парламентські в грудні 2011-го. Офіційно Путін здобув 63,8 % голосів. Однак підрахунок, зроблений моніторинговою організацією «Голос» на підставі копій протоколів, отриманих за допомогою SMS з виборчих дільниць

[242] D.Satter, "Russia's Choice", National Review, July 30, 2012.

[243] Judah, 244.

в мери Москви й попри брак коштів на телевізійну кампанію набрав майже 30 % голосів. Але опозиція втратила дієздатність – не в останню чергу через те, що різні її складові (ліберали, соціалісти та націоналісти) не мали цілісної програми, крім опозиції до Путіна, який усе ще користувався чималою підтримкою населення. У 2013 році хвиля протестів значно послабшала – саме тоді, коли в сусідній Україні виникала набагато масштабніша опозиція режимові, дуже схожому на режим Путіна.

У 2010 році президентом України було обрано Віктора Януковича. Приватизація в країні викликала підозри скрізь, але в Донецькій області, де починав Янукович, вона відбувалася взагалі під дулом пістолета. Своєю політичною кар'єрою Янукович завдячував Рінатові Ахметову, найбагатшому олігарху країни, який починав «смотрящим» у Ахатя Брагіна, провідного українського гангстера. У 1995 році, коли Брагін і шестеро його охоронців загинули від бомби на донецькому стадіоні, фінансова імперія Брагіна перейшла до Ахметова[250].

У 2010 році у Верховній Раді – українському парламенті – існувала демократична більшість. Однак з приходом Януковича до влади депутатів почали примушувати до союзу з Партією Регіонів, використовуючи держслужбовців і кримінальних партнерів для погроз їхньому бізнесу. Оскільки захист власних фінансових інтересів був для багатьох українських депутатів головною причиною того, що вони пішли в політику, ця тактика виявилася дуже успішною. Забезпечивши собі парламентську більшість, Янукович скористався нею для оновлення Конституційного суду – звільнив 6 суддів із 18, що забезпечило йому контрольовану більшість. Після таких змін Конституційний суд позбавив Верховний суд можливості розглядати апеляції. Водночас з'їзд суддів, який регулює систему правосуддя, передав ці повноваження адміністративному та господарському судам, які були найбільш корумпованими. У такий спосіб Янукович підпорядкував собі судову систему[251].

---

[250] D.Kazanskyi, "Akhmetov's Losing Bet", *The Ukrainian Week*, May 18, 2015.

[251] Саттер Д. «Куда уходит украинский олигарх», *Киевский дневник*,

Увечері 26 червня, коли Ірина Крашкова, 29-річна розлучена бухгалтерка, поверталася додому з дискотеки, двоє співробітників міліції і один таксист викрали її, зґвалтували, побили металевим прутом і залишили вмирати. Поки вони ходили за лопатою, аби її закопати, жінці вдалося відповзти в безпечне місце. Пізніше вона назвала нападників: це були капітан міліції Євген Дрижак, старший лейтенант Дмитро Поліщук і таксист Сергій Рабиненко. Затримали лише Поліщука та Рабиненка. Дрижаку, який мав родичів серед місцевих високопосадовців, обвинувачення не висунули, а начальник врадіївської міліції та п'ятеро колег-міліціонерів забезпечили обвинуваченому алібі[254]. Коли містечком поширилася новина про те, що сталося з Крашковою, люди почали збиратися в центрі міста. За попередні три роки співробітники врадіївської міліції зґвалтували та вбили п'ятьох жінок, а потім катували чоловіків, змушуючи їх зізнатися в цих злочинах. Троє з чоловіків повісилися, а один помер вдома від тортур[255]. Незабаром на центральній площі зібралося вже з тисячу людей; вони взялися штурмувати відділок міліції, але були розігнані за допомогою сльозогінного газу.

Повстання у Врадіївці викликало акції протесту у різних містах по всій країні. 7 липня десятки жителів Врадіївки вирушили пішки до Києва, де збиралися вимагати покарання винних у зґвалтуваннях і вбивствах, а також відставки міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка. Прибувши до Києва, протестувальники вирушили на Майдан Незалежності, де розбили наметове містечко, потім зруйноване міліцією. 27 липня на Майдані відбулася ще одна акція протесту проти міліцейського терору, під час якої було заарештовано десятеро людей. Протести, зрештою, припинилися, але не раніше, ніж уся країна дізналася про те, що трапилося у Врадіївці і що, на думку багатьох українців, могло трапитися з кожним із них.

---

[254] Ивахненко В. Врадиевка: черно-красная заря восстания // *Svoboda.org*. – 2013. – 6 июля.

[255] Свободівець: «Міліціонери Врадієвки за 3 роки зґвалтували і вбили 5 жінок» // *Українська правда. – 2013.* – 3 липня.

З цього моменту події почали розвиватися за власною інерцією. Демонстранти почали будувати барикади та встановлювати намети на площі. Вони захопили також будівлю міської адміністрації поблизу Майдану, в колонній залі якої щоночі перебувало близько тисячі демонстрантів. На Майдані було встановлено сцену для промов та інших виступів. Промови лідерів опозиції і наметове містечко на Майдані демонструвалися на величезному екрані на стіні Будинку профспілок. Завдяки допомозі сотень волонтерів почали працювати служби медичної допомоги, безпеки та харчування. Скрізь було видно гасла «Україна – це Європа», «Банду геть» і «Україна без Януковича».

Приїхавши до Києва 4 грудня, на п'ятий день протестів, аби поновити свою журналістську візу, я спитав у таксиста, який віз мене з вокзалу, що тут відбувається. Він відповів: «Революція». Я приходив на Майдан і розмовляв з людьми, які давали свої пояснення повстанню проти Януковича. Петро, вчитель із Києва, сказав про Януковича: «Це зек, бандит, що прийшов до влади. Це татаро-монгольська орда, їх інакше не назвеш. Те, що він робить, було б неможливо в жодній цивілізованій країні». Київський пенсіонер Анатолій Бойко висловився так: «Ми ненавидимо цю владу, бо вона спирається на суцільне розкрадання. Країна спустошується, а їхні гроші знаходяться в Європі та США». Зварювальник із Луганська Олександр Решетняк: «Я живу в селищі, де немає газу, води, тепла, ліків у лікарні. Жити в цій країні неможливо».

Багато людей на Майдані наголошували на тому, що в разі придушення руху та вбивства людей повстане вся країна й буде громадянська війна.

На Майдані постійно перебували тисячі людей, хоча їхня кількість то збільшувалася, то зменшувалася. Було багато прапорів: синьо-жовтих українських, синіх, червоних і білих прапорів українських політичних партій, Євросоюзу, Грузії, а також більш зловісні червоно-чорні прапори радикальних українських націоналістів і прапори УНА–УНСО із символом, що нагадує свастику. Ці останні зрештою майже зникли в зв'язку з підозрою, що члени цієї організації є провокаторами.

найбільшими ворогами демонстрантів ставали виснаження, необхідність з'являтися на роботі та люті холоди.

З наближенням Різдва Янукович забезпечив собі фінансову допомогу від Росії в розмірі 15 мільярдів доларів, а людей на Майдані стало меншати. Лідери опозиції заявили, що краще зосередитися на наступних президентських виборах. Вперше з початку протестів рішучість демонстрантів, здавалося, стала слабшати.

Однак 16 січня союзники Януковича в парламенті ухвалили низку законів, що передбачали великі штрафи та тривалі терміни ув'язнення за участь у протестах. Нові закони дозволили б уряду запроторити до в'язниці кожного учасника Майдану, тож загроза репресій стала для демонстрантів спонукою. Увечері 19 січня відбулися криваві сутички між ними та міліцією, і Майдан повернувся на перші шпальти газет усього світу.

Ескалація конфлікту відбувалася з обох сторін. 22 січня було викрадено Дмитра Булатова, одного з активістів Майдану. Його тримали в полоні вісім днів і весь цей час катували – зокрема, прибивали руки до дверей. Іншого активіста, сейсмолога Юрія Вербицького зі Львова, викрали з лікарні, де йому оперували око, пошкоджене на Майдані, а пізніше його знайшли в лісі мертвим. На тілі було видно сліди тортур[257]. Щонайменше п'ятеро інших активістів теж вважалися зниклими.

Саме тоді Янукович і правляча партія втратили контроль над західними та центральними регіонами країни, включно з Києвом. У Львові протестувальники 23 січня захопили будівлю обласної адміністрації. У Рівному вимагали повернення додому спецзагонів міліції, відряджених до Києва. У Черкасах відбулася сутичка між тисячами протестувальників і міліцією, яка охороняла будівлю міської адміністрації. Намагаючись заспокоїти повсталий народ, парламент 28 січня скасував закони, ухвалені ним усього за 12 днів до того, а кабінет міністрів на чолі з Азаровим пішов у відставку. Сутички між демонстрантами та міліцією в Києві поча-

[257] "Ukrainian activists fear kidnapping, beatings and death", *DW.De*, January 27, 2014; "Euromaidan Activist Reappears as Casualties Rise in Ukraine", *www.freedomhouse.org*, January 31, 2014.

У ході дедалі запеклішого зіткнення демонстранти відступили на Майдан і почали підпалювати намети, матраци та шини, створюючи вогняну барикаду[262]. Протистояння та стрілянина тривали всю ніч. На ранок було 25 убитих, в тому числі, зокрема, дев'ятеро міліціянтів[263]. Міліція заявила, що її співробітники були застрелені в голову та шию вище бронежилетів снайперськими кулями, але особи тих, хто стріляв, так і не були встановлені. Складалося враження, що в цих убивствах брала участь якась третя сила, озброєна снайперськими гвинтівками, не підпорядкована ані міліції, ані керівництву Майдану[264]. Одних протестувальників було вбито з вогнепальної зброї, інших забито до смерті міліцейськими кийками. Крім того, з обох сторін були сотні поранених[265].

Після масових убивств 18 лютого настрої протестувальників певним чином змінилися. Демонстранти почали озброюватися палицями, щитами та військовими шоломами. Більше не було колишньої легковажності, натомість з'явилася майже військова дисципліна, а обличчя сховалися за чорними «балаклавами». Майдан перетворився на озброєний табір.

19 лютого демонстранти на чолі з войовничими групами націоналістів, зокрема, Правим сектором і партією «Свобода», відсунули міліцейські кордони й заволоділи прилеглими вулицями. В Ужгороді, Луцьку, Хмельницькому та Полтаві протестувальники захопили міліцейські відділки та адміністративні будівлі, а у Львові знову зайняли обласну держадміністрацію[266]. Уряд Януковича оголосив про перемир'я з лідерами опозиції.

Тим часом СБУ повідомило, що 18 лютого у п'ятьох районних відділках міліції Львова та в штабі Західного командування внутрішніх військ було захоплено півтори тисячі одиниць зброї та

[262] A.Kurkov, *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev,* transl. by S.Taylor, London: Harvill Secker, 2014, 118.

[263] "Ukrainians bring down...". За даними українського МОЗ, загиблих було 28. «МОЗ: с начала столкновений погибло 28 человек» // *Украинская правда.* – 2014. – 20 февраля.

[264] Курков, там само.

[265] «МОЗ: с начала...».

[266] "Ukrainians bring down..."

вузькими проходами. Янукович погодився на перемовини з трьома лідерами опозиції за посередництва міністрів іноземних справ Німеччини, Польщі та Франції. Протестуючи проти насильства, з лав Партії Регіонів вийшли 12 депутатів парламенту і міський голова Києва.

Після «ночі важких перемовин» Янукович і лідери опозиції погодилися на мирову угоду, якою передбачалося повернення до Конституції 2004 року (тобто передання владних повноважень від президента до прем'єр-міністра), дострокові президентські вибори, створення нового коаліційного уряду та амністію для всіх учасників заворушень. Янукович погодився також утриматися від введення надзвичайного стану й надати протестувальникам три дні для здачі усієї нелегальної зброї.

Однак сили безпеки, на які спиралася влада Януковича, кинули його напризволяще. Незабаром після вбивств на Майдані український парламент наказав усім внутрішнім військам і міліції повернутися до казарм. Міліція сприйняла цей наказ, як перший крок до звинувачення її в насильстві. Офіцери середньої ланки спробували зв'язатися з начальством, але це їм не вдалося. Тоді міліція почала «зривати погони» й тікати з Києва[272]. Коли європейські емісари залишили Адміністрацію Президента, персонал служби безпеки теж ринув із міста, залишивши урядові будівлі без охорони[273].

Подробиці мирної угоди були оголошені на Майдані лідерами опозиції, але після вбивств, у яких усі звинувачували Януковича, для багатьох протестувальників компроміс із ним або залишення його подальше перебування на посаді були неможливі. Правий сектор та інші активісти поставили вимогу: Янукович має піти у відставку до 10-ї години ранку, інакше вони усунуть його силою.

Оскільки й Адміністрація Президента,й власна резиденція Януковича залишилися без охорони, Янукович тепер побоювався за своє життя й вирішив тікати до Харкова. Після втечі Януковича

---

[272] A.Higgins, A.E.Kramer, "Ukraine Leader Was Defeated Even Before He Was Ousted", The New York Times, January 3, 2015.

[273] Там само.

28 лютого загони людей у камуфляжі, але без розпізнавальних знаків розрізнення, захопили аеропорт у Сімферополі, заблокувавши кілька українських військових підрозділів, а також автошлях між Сімферополем і Севастополем. Їм допомагали цивільні волонтери з помаранчево-чорними георгіївськими стрічками – символом російської воєнної доблесті, взятим на озброєння проросійськими активістами в Криму. Російський військовий корабель заблокував Балаклавську бухту, де базувалася українська берегова охорона. 1 березня було захоплено ракетно-артилерійський підрозділ в Євпаторії, а у Феодосії ізольовано батальйон українських моряків. «Ввічливі зелені чоловічки», як стали називати цих військових без розпізнавальних знаків, почали займати стратегічні об'єкти скрізь[275]. Вони діяли невеличкими групами й з легким озброєнням, бо вочевидь були впевнені у відсутності військового опору. Захоплення Криму пройшло майже без зусиль. Інша річ була б, якби ці «чоловічки» наразилися на спротив із застосуванням важкої зброї. Але все відбулося без стрілянини та кровопролиття[276].

Тим часом новий кримський уряд оголосив про проведення 25 травня референдуму щодо розширення автономії Криму. Однак 6 березня було проголошено незалежність Криму, і дату референдуму перенесли з 25 травня на 30 березня, а потім на 16 березня. Голосуванню передувала пропагандистська кампанія по радіо і телебаченню, із закликами взяти участь у референдумі, було написано спеціальну пісню про референдум, а також засновано нову газету «Крим 24» з півмільйонним накладом[277].

Офіційні результати референдуму – 96,77 % за те, щоб Крим став частиною Росії, за явки 83,1 %[278]. Лідери кримськотатарської

[275] Voronov V. «Crimea and the Kremlin: From Plan 'A' to Plan 'B'», Russian Studies Centre, The Henry Jackson Society, in cooperation with the Russian Service Radio Liberty, March 23, 2015, henryjacksonsociety.org/2015/03/23/crimea-and-the-kremlin-from-plan-a-to-plan-b/.

[276] Там само.

[277] В.Ширяев В., «Крым. Год спустя. Что мы знаем теперь» // , *Новая газета*. – 2015. – 20 февраля 2015.

[278] "Crimea declares independence, seeks UN recognition", *RT.com*, March 17, 2014.

перед переважною силою й видав указ про виведення українських військових підрозділів із півострова. Захоплення Криму викликало в Росії сплеск шовіністичної ейфорії, яка ретельно підживлювалася російськими ЗМІ, контрольованими державою. Уряд профінансував урочистості з приводу «повернення» півострова до Росії під гаслом «Крим наш». Підтримка Путіна сягнула найвищого рівня за останні три роки[282].

Захоплення Криму було лише однією складовою російського тиску на Україну. Наприкінці березня Росія почала зосереджувати війська на кордоні з Україною, за 24 години перекинувши туди 40–50 тисяч вояків. На початку квітня в різних областях Східної України проросійські угруповання вдалися до штурму адміністративних будівель. Перша хвиля нападів сталася 6 квітня 2014 року. Під прикриттям натовпу демонстрантів озброєні люди в масках захопили обласну адміністрацію в Харкові й проголосили незалежність області. У той самий час і в такий самий спосіб було захопленіо будівлі міської адміністрації і СБУ в Донецьку й проголошено Донецьку Народну Республіку. У Луганську люди в масках і з автоматами захопили міське управління СБУ, взявши перед тим заручників і оголосивши про замінування будівлі. 7 квітня мала місце спроба захопити адміністративну будівлю в Миколаєві[283].

За акціями 6 квітня відбулася ще одна, більша хвиля нападів 12 квітня. Групи добре озброєних людей у камуфляжі, але без розпізнавальних знаків, одночасно атакували стратегічні будівлі в Донецьку, Горлівці, Дружківці, Краматорську, Костянтинівці, Слов'янську, Красному Лимані, Артемівську та Красноармійську. У Красному Лимані напад було відбито. Спроба штурму управління міліції в Горлівці також не вдалася, але 14 квітня будівлю було взято після того, як демонстранти утворили живий щит навколо нападників, а міліція не стала відкривати вогонь по них. У Слов'янську було захоплено будівлі міської адміністрації, мілі-

---

[282] J.Moore, "Ukraine Crisis: Putin Approval Rating Hites 3-Year High After Crimea Invasion and Sochi Olympics", *www.ibtimes.co.uk*, March 13, 2014.

[283] Voronov, "Crimea and..."

на вірність упродовж 48 годин. Решта тамтешніх українських військових, сказав він, «буде знищена на місці»[288]. Того ж дня відбувся референдум у Луганську – з оголошеною явкою 75 %, із яких 96,2 % нібито проголосували за самоврядування[289]. 22 травня представники Донецької і Луганської республік підписали угоду про створення конфедеративної держави Новоросія. Потім сепаратисти заявили, що планують включити до складу цього нового утворення більшість південних і східних регіонів України, в тому числі Харківську, Херсонську, Дніпропетровську, Запорізьку та Одеську області[290].

Спочатку заколот на Донбасі здавався хаотичним і неорганізованим, але це було оманливе враження. На чолі різних ударних груп стояли вправні професіонали, залучені з колишньої української міліції або з російського військового резерву. Міста, що піддавалися атакам, обиралися не навмання – це були транспортні вузли, важливі як для залізничного, так і для автомобільного сполучення. Утримуючи, наприклад, Слов'янський вузол, бойовики змогли відрізати від постачання українську армію та північний схід Донецької області. У Краматорську був аеропорт із посадковою смугою, здатною приймати російські військово-транспортні літаки всіх типів. Контроль над Краматорськом дозволив перекидати війська в серце Донбасу повітрям[291].

Слов'янськ швидко став центром заколоту. На початку червня кількість бойовиків, що приховувалися в місті, сягала тисячі чоловік, 90 % яких були місцевими. У відповідь на атаки українських військ самопроголошений мер Слов'янська, сепаратист В'ячеслав Пономарьов, заявив: «Ми зробимо з цього міста другий Сталінград»[292].

---

[288] "Strelkov Declared Supreme Commander", Ukrainian Policy, May 12, 2014.

[289] "Referendum results in Donetsk and Lugansk regions show landslide support for self rule", *RT.com*, May 11, 2014.

[290] Voronov, "Crimea and..."

[291] Там само.

[292] L.Harding, "Uneasy standoff in Ukraine's pro-Russian stronghold of Slvayansk", *The Guardian*, April 24, 2014.

зв'язку. В Москві було відкрито призовний пункт. В оголошеннях, що з'являлися в соцмережах і на різних сайтах на підтримку ДНР і ЛНР, бажаючим стати добровольцями радили звертатися до московського офісу електронною поштою чи скайпом. В одній із об'яв говорилося: «Канал відкритий – армія полковника Стрєлкова в Слов'янську та народ Новоросії чекають на вашу допомогу, брати!»[295].

Призовні пункти було відкрито також у Воронежі та Брянську. Добровольців спрямовували до міста Шахти Ростовської області, поблизу українського кордону, де їх зустрічали та розквартировували. Після перевірки військових навичок добровольцям надавали проводирів, які переправляли їх через кордон безпечними коридорами[296].

Атмосферу на такій шахтинській базі описав Микола Мокроусов, один із авторів інтернет-видання «Знак»: «Майже всі, з ким я зустрічався в Шахтах і дорогою до Донецька, справляли приємне враження своєю щирістю й самовідданістю – ці якості, що ми, жителі великих і малих міст, чомусь втратили. Показово, що біля перевалочної квартири в місті Шахти накопичився цілий автопарк із найрізноманітніших регіонів Росії. Були там машини з Курської області, з Москви, звісно, з Ростова, і навіть новенький джип із Ханти-Мансійського автономного округу. Весь цей транспорт стояв біля ґанку гуртожитку й використовувався для потреб добровольців»[297].

У багатьох добровольців були схожі історії: з роботою та сім'єю не склалося, тож залишати вдома особливо нема чого. Вечорами упродовж місяців вони проходили підготовку перед тим, як вирушити до України. Їм видавали «картки ополченця». Ця операція з вербування, яка спочатку проходила таємно,

---

[295] Вагнер А., Королев А. «Армия SOS» и «военкомат ДНР» – Радио Свобода выяснило, кто и как помогает воюющим сторонам на востоке Украины» // *Svoboda.org*. – 2014. – 30 июля.

[296] Там само.

[297] «Я принял решение нарушить расписку о неразглашении...» // *Znak.com*. – 2014. – 25 августа.

підставі знайдених документів представники українських збройних сил повідомили, що ці солдати належали до Псковської 76-ї дивізії ПДВ і загинули в боях під Луганськом[302].

В українських ЗМІ теж публікувалися інтерв'ю із захопленими в полон російськими вояками, що знаходилися на дійсній військовій службі. Російське Міністерство оборони заявило, що це добровольці, які пішли на війну, перебуваючи «у відпустці»[303]. 15 лютого 2015 року українська сторона повідомляла, що Росія зосередила на Донбасі більш як 13 тисяч вояків, до 300 танків і понад 130 реактивних систем залпового вогню, артилерійських установок і бронетранспортерів[304]. Водночас російська армія вела артилерійський вогонь по Україні з російської території[305].

Крім військовослужбовців і добровольців, кордон між Росією та півднем Донецької області перетинала величезна кількість військової техніки: танки Т-64, системи залпового вогню «Град БМ-21», гармати та БТРи. Бойовики мали також у своєму розпорядженні переносні зенітно-ракетні комплекси (ПЗРК), якими збивали українські військові гелікоптери[306]. На початку липня в українських військах стало відомо, що в руках бойовиків знаходяться три ЗРК середньої дальності «Бук М-1», також відомі як SA-11. 14 липня над Луганською областю було збито український військовий літак Ан-26 з вісьмома людьми на облавку. Він летів на висоті 6500 метрів – набагато вище радіусу дії ПЗРК[307].

---

[302] Там само.

[303] T.McCoy, "Russian troops fighting in Ukraine? Naw. They're just on 'vacation'", *The Washington Post*, August 28, 2014.

[304] Жилин И. Война. Обратная связь // *Новая газета*. – 2015. – 2 марта.

[305] «На границе идет война на два фронта: против террористов и против российских войск – Тымчук». *www.inforesist.org*, July 22, 2014.

[306] A.E. Kramer, M.R. Gordon, "Russia Sent Tanks to Separatists in Ukraine, U.S. Says", *The New York Times*, June 13, 2014; "MANPADS from Russian Military Base Are Used by Terrorists in Donbas: Foreign Ministry Demands Explanation from Russia", *Censor.NET*, June 18, 2014.

[307] M.Coker, R.Wall, "Ukraine Knew of Separatists' Air-Defense Capabilities, Say Officials", The Wall Street Journal, July 19, 2014.

ну артпідготовку, аби розчистити простір, а потім заходять піхота й танки. Такий метод застосовувався завжди»[310].

Росіяни та українці – близькі народи зі спільною історією, спільним походженням і тісними родинними зв'язками. Однак кінець цієї війни важко передбачити. У результаті бойових дій на початок 2015 року 5700 чоловік загинуло в боях і більше мільйона людей стали біженцями.

[310] A.Nemtsova, "Why is Ukraine's War So Bloody? The Soviet Union Trained Both Sides", *The Daily Beast*, February 3, 2015.

27 лютого на Москворецькому мості навпроти Кремля було застрелено лідера російської прозахідної ліберальної опозиції Бориса Нємцова. Цей міст обладнаний такою кількістю приладів відео- та аудіоспостереження, що там, за словами одного колишнього полковника ФСБ, «миша не проскочить»[314]. Це обладнання має запобігати можливості закласти на мості бомбу або вистрелити по Кремлю з гранатомета. На початку та в кінці моста встановлено так звані закриті пости, де 24 години на добу чергують офіцери, які відстежують відеоінформацію, а також «тривожна група», здатна миттєво заблокувати будь-яких підозрілих осіб[315]. Той факт, що Нємцова вбили саме на цьому особливому мості, майже незаперечно свідчить про те, що виконавці мали офіційне прикриття.

Але найважливішим, мабуть, є те, що режим використав державне телебачення для мобілізації населення на підтримку війни в Україні та проти Заходу. Рейтинг Путіна, який складав у січні 2014 року 65 %, після анексії Криму підскочив до 88 % і відтоді залишається на цьому рівні, підтримуваний бурхливим потоком облудної інформації про жорстокості українців і ворожі дії Заходу[316]. Націоналістична ейфорія є такою всеохопною, що її можна порівняти з патріотичним очманінням у Росії в перші тижні Першої світової війни. Під час телемосту 16 квітня Путін сказав: «Якщо ми збережемо теперішній рівень консолідації суспільства, нам не страшні жодні загрози»[317].

---

[314] «Полковник ФСБ: «Следите за новостями – кто из приближенных к Путину "внезапно" погибнет в ДТП, авиакатастрофе или на охоте» // *Gordonua.com*. – 2015. – 13 марта 2015.

[315] Там само.

[316] D.Volkov, "Putin's Ratings: Anomaly or Trend?", Institute of Modern Russia, December 23, 2014, imrussia.org/en/analysis/nation/2135-putins-ratings-anomaly-or-trend.Volkov D. «Putin's Ratings: Anomaly or Trend?», Institute of Modern Russia, December 23, 2014, http://imrussia.org/en/analysis/nation/2135-putins-ratings-anomaly-or-trend.

[317] AP, "Vladimir Putin phone-in: Western sanctions actually helped Russia", *The Telegraph*, April 16, 2015.

На початку 2015 року офіційний рівень безробіття в Росії все ще становив лише 5,1 %[319], але за даними державної соціологічної служби ВЦІОМ, 35 % росіян очікували скорочення своїх сімейних доходів у наступні три місяці внаслідок зниження зарплатні, а 26 % чекали на звільнення з роботи одного з членів родини[320]. У 2014 році ціни на продукти виросли на 15,4 %[321]. У більш нормальному суспільстві це не віщувало б якоїсь небезпеки, але в Росії подальше послаблення економіки позбавляє населення найважливішої підстави ігнорувати корумпованість еліт. Про стурбованість уряду може свідчити той факт, що він знизив ціни на горілку, незважаючи на потребу в доходах через падіння цін на нафту[322]. Це чітка ознака того, що влада має намір використати горілку як заспокійливе для населення.

Окрім послаблення економіки, загрозу для путінського режиму становлять і наслідки війни в Україні, яку він розпочав, але перебіг якої не здатен контролювати. Росіяни вважали спочатку, що вторгнення до Східної України пройде без втрат – як захоплення Криму. Така впевненість сприяла популярності цієї операції. Але оскільки число загиблих в Україні російських військових і добровольців продовжує зростати, намагання влади приховати масштаби втрат часто виявляються безглуздими та марними.

Після оприлюднення в Інтернеті супутникових світлин цвинтаря в Ростові, який швидко розширюється, російські журналісти поїхали на місце й сфотографували могили з літерами «НМ» («неопознанный мужчина») на табличках. Вони нарахували близько 500 таких поховань. Зважаючи на те, що одразу за кордоном йшли важкі бої, було логічним припустити, що ці могили належать

---

[319] A.Aslund, "Russia in Free Fall", Capital, February 2, 2015, https://piie.com/publicatgions/opeds/print.cfm?ResearchId=2756&doc=pub. Aslund A. «Russia in Free Fall», Capital, February 25, 2015, https://piie.com/commentary/op-eds/russia-free-fall.

[320] Там само.

[321] "Russia Inflation Tops 11 per cent", *The Moscow Times*, January 11, 2015.

[322] "Russia: vodka minimum price cut over economic woes," BBC.co.uk, February 3, 2015.

Росії є наслідком політичного заступництва, а співвідношення політичних сил завжди може змінитися, російські олігархи та крупні бізнесмени не тримають своїх капіталів у Росії і налагоджують собі друге життя на Заході, де мають банківські рахунки та нерухомість і де живуть їхні родини. Багато хто з них проводить у Росії якомога менше часу. Один американський юрист, знайомий із новими російськими багатіями, сказав про них: «Брак патріотизму просто вражає»[326].

Обурення, яке викликають у населення олігархи Росії, посилюється їх звичкою до показних витрат. У 2014 році в одній з передач про «чорну п'ятницю» (перший день різдвяного розпродажу в Лондоні) телеканал РЕН-ТВ показав інтерв'ю з трьома дружинами російських олігархів, одна з них заявила, що вона не буде шукати знижок на пальто з крокодилячої шкіри, бо 50 тисяч фунтів – це цілком прийнятна ціна. Це інтерв'ю, в якому висвітлюються й інші деталі шопінгових звичок таких жінок, переглянули на *You Tube* 200 тисяч осіб, і воно викликало хвилю обурених коментарів, це були не лише особисті образи, а й погрози. Один із коментаторів написав: «Треба влаштувати їм красиве життя за допомогою коктейлів Молотова. Влаштувати цим буржуям терор – хай ідуть і працюють рабами на узбеків і таджиків. Цих негідників нічому історія не навчила. Французька революція – гільйотина, Жовтнева революція – націоналізація та розстріли, Революція Гідності в Україні 2014 року – втеча Януковича та його банди. Чекаємо на продовження»[327].

Зміни в Росії можуть відбутися шляхом палацового перевороту. Авантюризм Путіна призвів до впровадження західних санкцій, які вдарили безпосередньо по багатьом найзаможнішим і наймогутнішим представникам цього режиму. Але оскільки умовою збагачення в Росії є співпраця з режимом і участь у його

---

[326] Интерв'ю з автором, 28 січня 2013.

[327] «Жена олигарха: все нам просто завидуют, а мы потешаемся», www.spr.ru, 24 декабря 2014, http://www.spr.ru/novosti/2014-12/zhena-oligarha-vse-nam-prosto–zaviduyut-a-mi-poteshaemsya.html. [На даний момент новина з сайту усунута, відсутній також кеш].

колапсу або воєнної поразки в Україні. За цих обставин демократичне повстання може спровокувати й якась конкретна подія – на кшталт побиття студентів на Майдані, – яка нагадає людям про їх безпорадне становище. У лютому 2010 року в Москві загинули два лікарі – Віра Сидельникова та її невістка Ольга Александріна. Їхня автівка зіткнулася з автівкою віце-президента «Лукойла» Анатолія Баркова, який, за словами свідків, виїхав на зустрічну смугу, аби об'їхати «пробку». Цей інцидент спричинив вибух обурення в Інтернеті, але не публічні виступи. За відповідних умов аналогічна подія могла викликати таке саме масове повстання, як зґвалтування Ірини Крашкової у Врадієвці чи побиття студентів у Києві[328].

Перспектива зіткнення режиму із системною кризою вимагає від демократичних сил у Росії визнання важливості для російського суспільства певної моральної революції. Фредерик Дуглас писав, що в основі рабської ментальності лежить схильність ставитися до аномальних умов як до природних. Це багато що пояснює в сьогоднішньому російському житті. У будь-якому російському місті корупція є такою звичною та добре розвинутою, що долучені до неї легко переконують себе, що не роблять нічого поганого.

Російська опозиція охоче критикує корупцію. Але корупція є лише одним із симптомів більш глибшої хвороби – нехтування цінністю окремої людини заради гаданих потреб держави. Боротьба з корупцією без урахування цього засадничого принципу ризикує завершитися усуненням однієї групи корумпованих керівників і заміною їх іншою групою – такою самою чи ще гіршою. Тим часом війна в Україні надала нових сил крайньому російському націоналізму, а економічний спад може підвищити привабливість лівацького соціалізму.

Найбажанішим сценарієм для Росії було б усунення путінського режиму шляхом вільних і чесних виборів. На жаль, шансів провести такі вибори практично немає. Останні чесні президентські

---

[328] Satter, "Ukraine's Revolutionary Lesson for Russia", *The Daily Beast*, March 2, 2014.

З усіх цих злочинів найважливіше значення мають підриви житлових будинків 1999 року. Вибухи в Москві, Буйнакську та Волгодонську були кінцевим результатом криміналізації країни за Єльцина та підставою для приходу до влади Путіна. Якщо путінський режим зіткнеться з демократичним повстанням, то намагатиметься захистити себе, звинувачуючи в усьому іноземних агентів. Але ці вибухи доводять, що ворогом населення є саме режим Путіна, який не вагатиметься застосувати будь-що, аби залишитися при владі. Водночас підриви житлових будинків яскравіше, ніж будь-який інший епізод найновішої російської історії, демонструють злочинний характер погляду російської влади, згідно з яким окремі люди існують заради блага держави.

Хтось може сказати, що у випадку з підривами будинків провина Путіна та Єльцина є не доведеною. Це так, але лише в тому сенсі, що провину будь-якого злочинця можна вважати остаточно доведеною тільки після вироку суду. Путінський режим ніколи не поставав перед судом, але лише тому, що контролював судочинство та мав можливість приховувати або знищувати докази. Уся сукупність непрямих доказів (а їх, на відміну від прямих, неможливо сфальшувати) так переконливо свідчить про провину, що, якби все це стосувалося окремої людини в кримінальній судовій справі, вердикт був би очевидним і неспростовним. Оскільки цей режим тричі блокував спроби незалежного розслідування вибухів у житлових будинках і є причетним до вбивств людей, які намагалися розслідувати їх самостійно, його треба вважати винним. Подальші дії режиму свідчать про те, що він цілком здатен на такі злочини. Якщо влада Росії хоче спростувати твердження про її участь у підривах будинків, у неї є можливість надати найважливіші докази для їхнього незалежного вивчення – зокрема, бомбу, яку було закладено в підвалі будівлі в Рязані і яку конфіскувала ФСБ, порушуючи російський закон про те, що докази надзвичайної загрози правам і безпеці громадян не можуть вважатися державною таємницею.

Майбутнє Росії зараз виглядає похмурим. Війна в Україні поки не має ознак завершення, а після вбивства Бориса Нємцова

БІБЛІОГРАФІЯ

Башкирова В., Соловьев А., Дорофеев В. *Герои 90-х: люди и деньги. Новейшая история капитализма в России.* Москва: Коммерсант и АНФ, 2012.

Батумский А. «Сговор», *Версия*, 3 августа 1999.

Батурин Ю.М. и др. *Эпоха Ельцина: очерки политической истории.* Москва: Вагриус, 2001.

«Бизнесмен Андрей Луговой – о "деле Литвиненко": "Почему я должен все бросать и нестись в Англию?"», *Известия*, 26 февраля 2007, http://izvestia.ru/news/322026.

Богоран И., Солдатов А. «Неправда», *Версия*, 4-10 ноября 2002.

«Боевики ДНР и ЛНР имеют столько же танков, сколько армии Германии, Франции и Чехии вместе взятые», https://inforesist.org/boeviki-dnr-i-lnr-imeyut-stolko-zhe-tankov-skolko-armii-germanii-francii-i-chexii-vmeste-vzyatye/, 9 апреля 2015.

Вагнер А., Королев А. «Двуликая помощь. "Армия SOS" и "военкомат ДНР" – Радио Свобода выяснило, кто и как помогает воюющим сторонам на востоке Украины», http://www.svoboda.mobi/a/25475290.html, 30 июля 2014.

«Весь бред российских СМИ за год», *Свободная зона*, 11 января 2015, http://www.szona.org/ves-bred-rossijskih-smi-za-god/. [Існує лише лінк, сам матеріал на даний момент цілковито заблокований, в т.ч. і кеш].

«Вечная память погибшим правоохранителям...», Министерство внутренних дел Украины, http://www.npu.gov.ua/ru/publish/article/989615.

Виноградов Д. «Как Зюганов сдал своих избирателей и победу в 1996». Интервью с Виктором Илюхиным, *Gazeta.ru*, 11 ноября 2011.

Дергачев В., Тельманов Д., Винокуров А. «Там русские гибнут, вы должны их защищать», *Gazeta.ru*, 13 февраля 2015, http://www.gazeta.ru/politics/2015/02/11_a_6408545.shtml.

Доклад депутатской комиссии Парламента РСО-Алания по рассмотрению и выявлению обстоятельств, связанных с трагическими событиями в г. Беслан 1-3 сентября 2004 года, http://www.pravdabeslana.ru/trigoda/doklad.htm.

Донских И. «Приговор всей системе. Вердикт присяжных по делу об убийстве Анны Политковской обнаружил полную несостоятельность всех правоохранительных органов России», *Новая газета* № 18, 20 февраля 2009, http://www.novayagazeta.ru/politics/46072.html.

Жилин И. «Война. Обратная связь», *Новая газета*, 2 марта 2015, http://www.novayagazeta.ru/politics/67467.html.

«Жена олигарха: все нам просто завидуют, а мы потешаемся», *www.spr.ru*, 24 декабря 2014, http://www.spr.ru/novosti/2014-12/zhena-oligarha-vse-nam-prosto–zaviduyut-a-mi-poteshaemsya.html. [На даний момент новина із сайту усунута, відсутній також кеш].

«Захват школы в Беслане. Хроника событий. Справка», *Grani.ru*, http://www.grani.ru/Events/Terrror/m.76331.html. [На даний момент цей лінк заблокований, кеш відсутній, з інформацією можна ознайомитися за посиланням http://graniru.org/Events/Terror/m.76297.html.]

Ивахненко В. «Врадиевка: черно-красная заря восстания», *Svoboda.org.*, 6 июня 2013, http://www.svoboda.org/content/article/25038205.html.

Иноземцев В. «Как рухнет режим. Возможный сценарий», *Slon.ru*, 5 января 2015, http://slon.ru/insights/1202339/.

Канев С. «Как устроены "крыши" в России», *Новая газета*, 26 октября 2007, http://www.novayagazeta.ru/society/33476.html.

Кислинская Л. «Кто ответит за базар?», *Совершенно секретно*, 1 апреля 2006.

Мокроусов Н. «Я принял решение нарушить расписку о неразглашении...», *Znak.com*, 25 августа 2014, https://www.znak.com/2014-08-25/uralskiy_zhurnalist_o_neskolkih_nedelyah_provedennyh_v_dnr.

Мурсалиева Г. «Убивал не только газ – убивало время». Интервью с Александром Шабаловым, директором Московской службы спасения, *Новая газета*, 4 ноября 2002, http://2002.novayagazeta.ru/nomer/2002/82n/n82n-s15.shtml.

«На границе идет война на два фронта: против террористов и против российских войск – Тымчук», *www.inforesist.org*, 22 июля 2014, https://inforesist.org/na-granice-idet-vojna-na-dva-fronta-protiv-terroristov-i-protiv-rossijskix-vojsk-tymchuk/.

Немцов Б., Милов В. «Путин: Итоги», *grani.ru*, 7 февраля 2008, http://graniru.org/Politics/Russia/m.133236.html.

Ослунд А. «Три основных источника богатства новых русских», *Известия*, 20 июня 1996.

Павлов Д. «"Теракты такого масштаба больше не повторятся", – заявил начальник УФСБ в годовщину взрыва на Гурьянова», *Коммерсант*, 8 сентября 2000, http://www.kommersant.ru/doc/157413.

Пионтковский А. «Признание олигарха прокурору республики», *Новая газета*, 21 января 2001, http://2002.novayagazeta.ru/nomer/2002/04n/n04n-s00.shtml.

Подрабинек А. «Политика на крови», *Prima News*, 5 ноября 2002.

«Полковник ФСБ: следите за новостями – кто из приближенных к Путину "внезапно" погибнет в ДТП, авиакатастрофе или на охоте», *Gordonua.com*, 12 марта 2015, http://gordonua.com/publications/polkovnik-fsb-sledite-za-novostyami-kto-iz-priblizhennyh-k-putinu-vnezapno-pogibnet-v-dtp-aviakatastrofe-ili-na-ohote-70853.html.

«Последняя жертва Солоника. Расследование», *Express Gazeta* № 20, 1997.

Тарасов А. «Провокация: версия событий 3-4 октября 1993 в Москве», *Skepsis*, 20 октября – 13 ноября 1993, http://scepsis.net/library/id_2571.html.

Третьяков В. «Гонители семьи и аннибалы "Отечества"», *Независимая газета*, 12 октября 1999, http://www.ng.ru/editor/1999-10-12/gonitely.html.

«Уральцы уехали воевать на Донбасс. Священники за: "Бейте фашистскую сволочь"», *UralPolit.ru*, 12 марта 2015, http://uralpolit.ru/news/sverdl/12-03-2015/57158.

Фельгенгауэр П. «Путинская операция по спасению заложников вызывает много вопросов», *Inopressa.ru*; *The Wall Street Journal*, November 1, 2002.

Хинштейн А. «Черные вдовы под "крышей" Петровки», *Московский комсомолец*, 23 июля 2003, http://www.mk.ru/editions/daily/article/2003/07/23/132709-chernyie-vdovyi-pod-kryishey-petrovki.html.

«Что это было? Спасение заложников или уничтожение террористов?», *Новая газета* № 86, 21 ноября 2002, http://www.novayagazeta.ru/society/14856.html.

«Шамиль Басаев: "У нас есть много что рассказать по Беслану..."», *Kavkazcenter.net*, 31 августа 2005, http://www.kavkazcenter.com/russ/content/2005/08/31/37225/shamil-basaev-u-nas-est-mnogo-chto-rasskazat-po-beslanu---.shtml.

Ширяев В. «Крым. Год спустя. Что мы знаем теперь», *Новая газета*, 20 февраля 2015, http://www.novayagazeta.ru/politics/67348.html.

[Шпилькин С.] «Статистика исследовала выборы», *Gazeta.ru*, 10 декабря 2011, http://www.gazeta.ru/science/2011/12/10_a_3922390.shtml.

Щекочихин Ю. «Незамеченные новости недели, которые меня удивили», *Новая газета* № 4, 20 января 2003, http://2003.novayagazeta.ru/nomer/2003/04n/n04n-s01.shtml.

Ukraine-crisis-Rebels-claim-high-turnout-and-landslide-yes-vote-in-independence-referendum.html.

Browder B. *Red Notice: How I Became Putin's No. 1 Enemy*, London: Bantam Press, 2015.

Brown F., Womack H. «Return of the KGB», *Newsweek*, November 24, 2003.

Bowring B. «Judicial Independence in Russia», *The EU-Russia Review*, No.1, May 2006, p. 31-37, http://www.academia.edu/624176/Judicial_Independence_In_Russia.

Bullough O. «Putin vows no deal with "terrorists" after siege», *Reuters*, October 28, 2002.

Chalupa I. «Russia Secretively Buries Its Soldiers Killed in the Ukraine War», *Atlantic Council*, August 28, 2014, http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/russia-secretively-buries-its-soldiers-killed-in-ukraine-war.

Chazan G. «In Russia's Courts, A Judge Speaks Up – And Gets Fired», *The Wall Street Journal*, August 5, 2004, http://www.wsj.com/articles/SB109165737694283226.

Clarke R. «Russian Miners Demand: 'Yeltsin Out'», *Green Left Weekly*, June 1, 1998, https://www.greenleft.org.au/node/17374.

Clover Ch. «A death retold», *Financial Times*, February 19, 2009, http://www.ft.com/cms/s/0/41f7ac0c-fe26-11dd-932e-000077b07658.html.

Clover Ch. «Russia's middle class finds its feet», *Financial Times*, December 12, 2011, http://www.ft.com/intl/cms/s/0/4b1d82d6-24e1-11e1-8bf9-00144feabdc0.html.

Cockburn P. «Russia planned Chechen war before bombings», *The Independent*, January 29, 2000.

Coker M., Wall R. «Ukraine Knew of Separatists' Air-Defense Capabilities, Say Officials», *The Wall Street Journal*, July 19, 2014, http://

Gessen M. *The Man Without a Face*, New York: Riverhead Books, 2012.

Glinkina S. «Kriminelle Komponenten der Russischen Wirtschaft: Typen und Dimensionen», working paper no. 29, *Berichte des Bundesinstituts fur Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*, 1997.

Glinkina S., Grigoriev A., Yakobidze V. «Crime and Corruption», in: *The New Russia: Transition Gone Awry*, ed. L.R.Klein and M.Pomer, Stanford, CA: Stanford University Press, 2000.

Goldfarb A., Litvinenko M. *Death of a Dissident*, New York: Free Press, 2007.

Gupta, R.C, *Collapse of the Soviet Union,* Meerut: KRISHNA Prakashan media (P) Ltd., 1997.

Harding L. «Anna Politkovskaya trial: the unanswered questions», *The Guardian*, February 19, 2009, http://www.theguardian.com/media/2009/feb/19/politkovskaya-trial-background-kremlin.

Harding L. «Putin, the Kremlin power struggle and the $40 bn fortune», *The Guardian*, December 21, 2007, http://www.theguardian.com/world/2007/dec/21/russia.topstories3.

Harding L. «Uneasy standoff in Ukraine's pro-Russian stronghold of Slavyansk», *The Guardian*, April 24, 2014, http://www.theguardian.com/world/2014/apr/24/standoff-ukraine-pro-russian-stronghold-slavyansk-army.

Heintz J. «Putin: Russia prepared raising nuclear readiness over Crimea», *Associated Press*, March 15, 2015, http://www.militarytimes.com/story/military/2015/03/15/putin-russia-prepared-raising-nuclear-readiness-over-crimea/24806037/.

Higgins A., Kramer A.E. «Ukraine Leader Was Defeated Even Before He Was Ousted», *The New York Times*, January 3, 2015, http://www.nytimes.com/2015/01/04/world/europe/ukraine-leader-was-defeated-even-before-he-was-ousted.html.

great-debate/2014/11/25/should-putin-fear-the-man-who-pulled-the-trigger-of-war-in-Ukraine/.

Knight A. «Who Killed Politkovskaya?», *The New York Review of Books*, Number 17, November 6, 2008, http://www.nybooks.com/articles/2008/11/06/who-killed-anna-politkovskaya/.

Kramer A.E., Gordon M.R. «Russia Sent Tanks to Separatists in Ukraine, U.S. Says», *The New York Times*, June 13, 2014, http://www.nytimes.com/2014/06/14/world/europe/ukraine-claims-full-control-of-port-city-of-mariupol.html.

Kramer A. «The Role of the Masses During the October 1993 Revolt», *www.marxist.com*, October 6, 2003, http://www.marxist.com/1993-moscow-rebellion-masses.htm.

Kurkov A. *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev*, transl. by Sam Taylor, London: Harvill Secker, 2014.

LeVine S. *Putin's Labyrinth: Spies, Murder and the Dark Heart of the New Russia*, New York: Random House Trade Paperbacks, 2009.

Litvinenko A. Felshtinsky Y. *Blowing Up Russia: Terror from Within*, New York: S.P.I. Books, 2002.

Lokshina T. «Civilians Despair as Both Sides Break the Rules in East Ukraine», *The Moscow Times*, December 24, 2014, http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/civilians-despair-as-both-sides-break-the-rules-in-east-ukraine/513823.html.

«MANPADS from Russian Military Base Are Used by Terrorists in Donbas: Foreign Ministry Demands Explanation from Russia», *censor.net*, June 18, 2014, http://en.censor.net.ua/photo_news/290463/manpads_from_russian_military_base_are_used_by_terrorists_in_donbas_foreign_ministry_demands_explanation.

McCoy T. «Russian troops fighting in Ukraine? Naw. They're just on 'vacation'», *The Washington Post*, August 28, 2014, https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2014/08/28/russians-troops-fighting-in-ukraine-naw-just-on-vacation/.

Palmer R.L. *Testimony* before the U.S. House of Representatives Banking and Financial Services Committee, September 21, 1999.

Pan Ph.P. «3 Acquitted in Killing of Russian Reporter», *The Washington Post*, February 20, 2009, http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/02/19/AR2009021902926.html.

Phillips T. *Beslan: the Tragedy of School No. 1*, London: Granta Books, 2007.

«Putin: Russia Must Be Strong To Withstand Foreign Threats», *Radio Free Europe/ Radio Liberty*, April 21, 2011, http://www.rferl.org/content/putin_russia_must_be_strong_to_withstand_foreign_threats/9499993.html.

Reddaway P., Glinski D. *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism against Democracy*, Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2001.

«Referendum results in Donetsk and Lugansk regions show landslide support for self rule», *RT.com*, May 11, 2014.

«Russia Inflation Tops 11% in 2014», *The Moscow Times*, January 11, 2015, http://www.themoscowtimes.com/business/article/russia-inflation-tops-11-in-2014/514182.html.

Russia, Press country profile, European Court of Human Rights, July, 2014, http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Russia_ENG.pdf

«Russia's Raiders», *Business Week*, June 5, 2008.

«Russia: vodka minimum price cut over economic woes», *BBC.co.uk*, February 3, 2015, http://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-31109471.

Satter D. *Age of Delirium: the Decline and Fall of the Soviet Union*, New Haven and London: Yale University Press, 2001.

Satter D. «A Low, Dishonest Decadence», *The National Interest*, Summer, 2003, http://nationalinterest.org/article/a-low-dishonest-decadence-a-letter-from-moscow-930.

Satter D. «Who Murdered These Russian Journalists?», *Forbes.com*, December 26, 2008, http://www.forbes.com/2008/12/24/russian-journalists-killed-oped-cx_ds_1226satter.html.

Satter D. «Yeltsin: Shadow of a Doubt», *The National Interest*, Winter 1993/94, http://nationalinterest.org/article/yeltsin-shadow-of-a-doubt-1033.

Shaw A. «Vladimir Putin boasts of planning Ukraine invasion as he vowed to bring Crimea back to Russia», *mirror.co.uk*, March 9, 2015, http://www.mirror.co.uk/news/world-news/vladimir-putin-boasts-planning-ukraine-5301238.

Shenfield S. «On the Threshold of Disaster: the Socio-Economic Situation in Russia», *Johnson's Russia List*, July 2, 1998.

Shevtsova L. *Lonely Power: Why Russia Has Failed to Become the West and the West is Weary of Russia*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2010.

Shevtsova L. «The End of Putin's Era: Domestic Drivers of Foreign Policy», in: *U.S.-Russian Relations: Is Conflict Inevitable?* A publication of Hudson Institute study group, June 26, 2007.

Shevtsova L. «Putinism Under Siege: Implosion, Atrophy, or Revolution», *Journal of Democracy,* July, 2012, http://www.journalofdemocracy.org/article/putinism-under-siege-implosion-atrophy-or-revolution.

Shynkarenko O. «Putin's Crimea Propaganda Machine», *The Daily Beast*, March 3, 2014, http://www.thedailybeast.com/articles/2014/03/03/putin-s-crimea-propaganda-machine.html.

Shuster S. «Rewriting Russian History: Did Boris Yeltsin Steal the 1996 Presidential Election?», *Time*, February 24, 2012, http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2107565,00.html.

Smith G.T. «Medvedev Puts Russia in a Choice Situation» ,*The Wall Street Journal*, June 23, 2011, http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304657804576401843975560906.

Service, Radio Liberty, October, 2014, http://henryjacksonsociety.org/2014/09/19/no-one-bargains-with-terrorists-do-they-beslan-10-years-later/.

Voronov V. «Crimea and the Kremlin: From Plan 'A' to Plan 'B'», Russian Studies Centre, The Henry Jackson Society, in cooperation with the Russian Service Radio Liberty, March 23, 2015, henryjacksonsociety.org/2015/03/23/crimea-and-the-kremlin-from-plan-a-to-plan-b/.

«Voter turnout at pseudo-referendum in Crimea was maximum 30-40 percent – Mejlis», *ukrinform.ua*, March 17, 2014, http://www.ukrinform.net/rubric-politics/1633566-voter_turnout_at_pseudo_referendum_in_crimea_was_maximum_30_40_percent___mejlis_318657.html.

Weir F. «Gas clouds Moscow rescue», *The Christian Science Monitor*, October 28, 2002.

«Why Were Doctors in the Dark?» [Editorial], *The Moscow Times*, October 28, 2002, http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/why-were-doctors-in-the-dark/242575.html.

Yablokova O., Saradzhyan S., Kor L. «Apartment Block Explodes, Dozens Dead», *The Moscow Times*, September 10, 1999, http://www.themoscowtimes.com/news/article/apartment-block-explodes-dozens-dead/272587.html.

Zakharovich Y. «Profits of Doom», *Time* Europe, October 6, 2003.

Zhilin, Ivan, "Voina. Obratnaya svyaz'," Novaya Gazeta, March 2, 2015.